

**PRVNÍ SVĚTOVÁ VÁLKA A ZMĚNA PROSTOROVÉHO PARADIGMATU:
NAUMANN – MASARYK – AGNELLI A CABIATI**

MILAN SCHOLZ

Úvod

Předkládaná studie analyzuje na základě komparativního přístupu tři projekty nové Evropy z dob první světové války. Srovnání zahrnuje Naumannovu koncepci „Mitteleurop“ (1915), Masarykův program „Nové Evropy“ (1917–1918) a plán „Evropské federace“ Giovanniho Agnelliho a Attilia Cabiatiho (1918).¹ Práce si klade za cíl ukázat, jakým způsobem se jednotlivé koncepce snažily proměnit dosavadní územní uspořádání evropského kontinentu a jak přitom pojímaly (1) národní prostor ve vztahu k (2) prostoru nadnárodnímu. Stěžejní roli hraje v komparativní analýze otázka způsobu argumentace pro to které prostorové uspořádání, jež byla zpravidla umocňována (3) z historie vyplývajícími pozicemi a argumentací historií vůbec. Historie nebyla považována za pouhou minulost, nýbrž za integrální součást přítomnosti.² Vize budoucnosti ztělesňovala programový základ textů a zároveň jejich cíl postavený tematicky na poměru národní a nadnárodní otázky a argumentačně na provázanosti historie se současností i dalším vývojem. Představy budoucnosti proto reprezentují závěrečný syntetizující okruh komparace (4).

Studie patří svou povahou do oblasti komparativních dějin idejí. Nesnaží se o postižení historické celistvosti problému a kontextu, ale pokouší se na základě srovnávací analýzy jednotlivých projektů postihnout hodnotové shody a rozdíly mezi zkoumanými koncepcemi. Práce nezastírá, že česká a středoevropská problematika byly prvotním impulsem k jejímu vzniku. Srovnání s Agnelliho a Cabiatiho projektem v této perspektivě slouží mimo jiné jako rozšiřující *tertium comparationis*, které umožňuje vidět klasické problémy v odlišném světle.

Srovnávané koncepce je možno považovat za geopolitické vize budoucnosti a budoucího uspořádání podpořené užitím historického argumentu. Aplikace pojmu geopolitika na studované projekty však vyžaduje metodologickou poznámku, jež souvisí s historickým vývojem tohoto termínu a s obsahy, jež mu byly v jednotlivých obdobích přičítány.³ V časech první světové války byla konjunktura pojmu geopolitika teprve v počátcích. Švédský geograf a politik Rudolf Kjellén (1864–1922), jež se zmíněným novotvarem

¹ F. Naumann, *Mitteleuropa*, Berlin 1915 (Berlin 1916); T. G. Masaryk, *Nová Evropa*, Praha 1920 (Brno 1994); G. Agnelli – A. Cabiati, *Federazione europea o lega delle nazioni?*, Torino 1918 (Pordenone 1995). V závorkách citované vydání.

² Dějiny a současnost tvořily ve studovaných koncepcích vzájemně neoddělitelný argumentační celek. Z toho důvodu jsou obě tyto časové roviny pojednávány společně. Srov. k tomu blíže oddíl probírající historickou argumentaci.

³ K nástinu historického vývoje uvažování o prostoru včetně geopolitiky srov. blíže zde s. 13–28.

na přelomu 19. a 20. století přišel a za první světové války z něj učinil živý pojem, považoval geopolitiku za jednu z pěti subdisciplín státovědy, k níž náležely rovněž kratopolitika, oekopolitika, demopolitika a sociopolitika. Kratopolitika řešila otázky formy vlády a politického systému, sociopolitika problém struktury společnosti, demopolitika populační otázky a oekopolitika hospodářský systém státu. Samotné geopolitice bylo potom vyhrazeno zkoumání vztahu mezi geografickým prostředím ve smyslu přírodních podmínek na jedné straně a možnostmi a úkoly státu na straně druhé.⁴

Současné vnímání termínu geopolitika se původnímu pojetí značně vzdálilo. Došlo k rozvolnění přičítaných významů a snaha o jednotící definici se stala prakticky nemožnou. Obecný význam pojmu se dosti rozšířil. Rudolf Kjellén interpretoval geopolitiku jako vědu, ačkoliv je ze současného pohledu zřejmé, že se jednalo o tvrzení účelové, neboť geopolitika nikdy nebyla oproštěna od ideologického obsahu. V dobovém kontextu však tato skutečnost nebyla vždy dostatečně zřejmá. Dnešní pojetí daleko více zdůrazňuje roli geopolitiky ve smyslu politické strategie či doktríny. Pokud je dnes geopolitika spojována s vědou, potom se o ni hovoří jako o tzv. vědě aplikované či pouze o teorii a metodě výzkumu. Geopolitika se vedle toho do značné míry odpoutala od své původně užší vazby na přírodně geografické determinanty. Z geografické teorie se nezřídka stala teorií politickou a termín mnohdy nabyl významu analýzy a projektování „velké“ globální politiky.⁵

Pojem geopolitika aplikuje předkládaná práce na srovnávané koncepcce retrospektivně. Sami autoři výraz neužívali, a koncept geopolitiky je proto na jejich projekty jakožto vhodný analytický nástroj přenesen zvenčí. Pokud by byla geopolitika vnímána v dobovém smyslu naznačeném Kjellénem, bylo by případnější označit studované projekty termínem státověda, neboť autoři ve svých koncepcích integrovali všech pět jejích subdisciplín (geopolitika, kratopolitika, demopolitika, oekopolitika, sociopolitika). Charakteristickým rysem současného pojetí geopolitiky je však mimo jiné důraz na studium a projektování geografických posunů moci v prostoru.⁶ Tento fenomén odpovídá základním otázkám, jež si ve vztahu k probíraným koncepcím z dob první světové války na příkladu projekce budoucího poválečného vztahu národního a nadnárodního prostoru klade předkládaná komparativní analýza. Bylo by chybou tvrdit, že se jedná o jediný tematický okruh otevřený studovanými projekty, právě zmíněný problém však odpovídá zvoleným kritériím komparace.⁷

Předkládaná studie se ve spojitosti s analyzovanými projekty opírá o pružné pojetí geopolitiky. Pojímá ji jako 1. vztah mezi politickými jevy a procesy na jedné straně a geografickým prostorem na straně druhé, 2. ve smyslu aplikované vědy, jejímž základem je (a) kombinace poznatků různých disciplín, (b) snaha o prognózování a přípravu akcí a (c) směřování k propagandistickým cílům. Stěžejní dějinnou okolností vzniku zkoumaných projektů byla zároveň skutečnost, že se zrodily v historické fázi tzv. geopolitic-

⁴ Tato teorie byla vyjádřena zvl. v práci R. Kjellén, *Der Staat als Lebensform*, Leipzig 1917.

⁵ Srov. k tomu J. Tomeš, *Geopolitika – nástroj a proces politické organizace prostoru*, in: P. Jehlička – J. Tomeš – P. Daněk, *Stát, prostor, politika. Výbrané otázky politické geografie*, Praha 2000, s. 151–179. Srov. též O. Krejčí, *Mezinárodní politika*, Praha 2010 (4. vydání), s. 544.

⁶ Důraz geopolitiky na posuny moci v geografickém prostoru podtrhl Krejčí, *Mezinárodní politika*, s. 539.

⁷ Ve středoevropském kontextu pracoval ve vztahu k Masarykovi a Naumannovi s termínem geopolitika např. O. Krejčí, *Geopolitika středoevropského prostoru*, Praha 2010 (4. vyd.), s. 107–112, 179–196.

kého přechodu. Ten lze definovat jako „období, v jehož rámci dochází k významnějším změnám geopolitického systému, a to jak v prostorovém, geografickém obrazu, tak i v hierarchickém uspořádání moci. Nově se definují role a postavení bývalých velmocí a soupeřů, starých i nových zemí a aktérů“.⁸

Je třeba si uvědomit, že analyzované texty měly snahu působit agitačně dvojnásobně – jednak chtěly ovlivnit počinání nejvyšších politických kruhů, jednak měly v úmyslu přesvědčit o svém programu veřejnost. K těmto účelům užívaly nezřídka tzv. virtuální geopolitiky, důmyslné selekce poznatků, na jejímž základě byl utvořen obraz sebe i nepřítelů tak, aby výsledek co nejlépe nahrával realizaci představeného programu.⁹ Při srovnávací analýze programových koncepcí je proto nutno brát v úvahu ideologickou povahu textů a s ní související skutečnost, že mnohé představené cíle byly úmyslně nadsazené podobně jako negativní obraz nepřítelů. Jejich skutečným úkolem byla přitom snaha vyvolat požadovaný efekt u publika, ať již u vládnoucích kruhů či veřejnosti. Autoři museli v úvahu zahrnout vypjatou situaci války a mohli prezentovat pouze myšlenky, jež byly pro adresáty (politické elity, veřejnost) více či méně akceptovatelné v rámci jejich mentálních vzorců. Jiné cíle a formulace by nemohly rezonovat. Programy je proto nutno zpravidla oddělit od autorů a vnímat jako *prezentaci optimální budoucnosti* formulovanou na základě kompromisní kombinace (1) budoucích vyhlídek považovaných autory za reálné a (2) ducha doby s jeho očekáváními, který jim byl do značné míry vnucen.

Světová válka let 1914–1918 představovala první komplexní konflikt evropských dějin, první skutečnou materiálovou a hospodářskou válku, která na rozdíl od všech předešlých střetnutí bezprecedentně zasáhla do života každé vrstvy obyvatelstva.¹⁰ Jako jeden z nejpřirozenějších zlomů v moderních dějinách¹¹ se v lidské mentalitě válečné roky 1914–1918 nutně musely dotknout i otázky přehodnocení stávajících územně-politických rámců, v nichž se lidský život odehrával. První světová válka byla historickým momentem, kdy byly náhle zdánlivě uskutečnitelné ještě nedávno nemyšlitelné varianty prostorového uspořádání Evropy, jež se v období relativně stabilního dlouhého 19. století nezbytně jevily jako utopie snůlků. Pád po staletí se utvářejícího územního pořádku se znenadání ukázal jako velmi pravděpodobný, otázkou zůstávalo pouze to, kdo na sebe strhne politickou, vojenskou a ekonomickou převahu, která zároveň vyprodukuje dostatečně silný symbolický (ideologický) potenciál vedoucí k nové stabilitě budoucího poválečného systému a hodnověrné legitimizaci nároků.¹²

Charakteristickým projevem první světové války jakožto geopolitického přechodu se tak stala výrazná změna dosavadního prostorového paradigmatu vyvolaná válečnou

⁸ Srov. Tomeš, Geopolitika – nástroj a proces politické organizace prostoru, s. 156–157, 172–173. Srov. též B. Hnízdo, Základní geopolitické teorie, *Mezinárodní vztahy* 4/1994, s. 72–79.

⁹ Termín virtuální geopolitika užívá v tomto smyslu Tomeš, Geopolitika – nástroj a proces politické organizace prostoru, s. 165.

¹⁰ K tomuto syntetickému zhodnocení srov. např. Z. Jindra, *První světová válka*, Praha 1984, zvl. s. 22–28, 150–151.

¹¹ Takto hodnotil první světovou válku např. E. Hobsbawm, *The Age of Empire 1875–1914*, London 1987, s. 6.

¹² K symbolické produkci legitimizací nových prostorových uspořádání srov. P. Bourdieu, L'identité et la représentation, in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1980, s. 63–72. Význam první světové války jako ideologického konfliktu a ideologického zlomu zdůraznil např. F. Fejtö, *Rekviem za mrtvou říší. O zkáze Rakouska-Uherska*, Praha 1998, s. 202–204, 212–213.

destabilizací.¹³ Český příklad byl v té souvislosti výstižný – padl definitivně předpoklad Rakouska jako územního rámce, vůči němuž nelze myslet realistické alternativy. Ač byla představa Rakouska již po léta z nejrůznějších stran rozežírána a podemílána, v uvažování o politickém uspořádání střeoevropského prostoru sehrávala v předválečném období stále roli paradigmatu. Ostatní modely zůstávaly v pozici jeho narušitelů kdesi na okraji dění, v poloze teoretických možností, pro jejichž uskutečnění by muselo dojít k něčemu velkému, což nebylo pravděpodobné. Vzrůstající pangermanismus a německo-rakouský šovinismus začaly sice již na konci 19. století rakouské paradigma pozvolna rozrušovat a vztah národností a schopnost jejich politického porozumění doznávaly krize, možnost revoluční změny paradigmatu nebyla ale až do roku 1914 na pořadu dne. Deklamace Rakouska-Uherska jako málo životaschopného slepence se staly módou, nepřekročily však rovinu nezávazných úvah a tak se podunajská monarchie dále reformovala a retušovala. Válka však učinila všechno možným, válečné hrůzy podpořily lidskou imaginaci a staly se silným argumentem pro názor, že „podobně to již pokračovat nemůže“, že „krev nesměla být prolita nadarmo“, a tudíž toto všechno musí mít nutné výsledky ve změně prostorového uspořádání. V jaké změně? V této otázce již pochopitelně panovaly diametrální rozdíly a ideologické vyústění konfliktu bylo mnohoznačné. Válečné střetnutí indikovalo na jedné straně vznik prvních skutečných evropských projektů – svérázné plány budoucího uspořádání kontinentu se začaly rodit již v průběhu konfliktu a rozmachu dosáhly v krátké poválečné období.¹⁴ Na druhé straně ale světová válka představovala i nejpříznačnější historickou periodu přechodu k „totálnímu národnímu státu“.¹⁵ Rozbila sice mnohonárodnostní monarchie, zároveň ale vytvořila Evropu národnostních menšin.

Projekty budoucího uspořádání Evropy či světa z dob prvních světové války představují jakožto programové a ideologické texty významný historický pramen, který otevírá cestu k poznání vizí budoucnosti a představ o dalším vývoji. Jejich studium umožňuje psát jakési „dějiny budoucnosti“ a srovnávat prognózy s reálným stavem, jenž po válce nastal. Na prognózy nebo přinejmenším nástiny budoucnosti byla přitom první světová válka neobyčejně bohatá. Během velmi krátkého období se náhle vyskytla řada koncepcí, které chtěly odlišným způsobem využít dočasného rozvolnění prostorového paradigmatu a evropské teritoriální uspořádání přeskupit. Vymykaly se ze stávajícího uspořádání, vymykaly se i z bezprostředního dosahu vojenských zisků. Počítaly s jediným – s radikální změnou uvažování o hranicích a o úloze dosud existujících státních entit, tedy se změnou mentální výbavy státníků i publika. Když však válka dozněla, mohla se pochopitelně prosadit jen verze jediná. Vzniklo nové paradigma a pro ostatní se brána opět uzavřela.

Německý projekt *Mitteleurovy* vynikl v kontextu válečného konfliktu svou symbolickou silou. Po vydání stejnojmenné knihy Friedricha Naumanna (1915), jež v krátké době dosáhla neobyčejné popularity, se začal obrat *Mitteleurova* setkávat s nezvykle

¹³ S termínem „paradigma“ pracuje předkládaná studie ve smyslu odvozeném z definice užití T. Kuhnem. Za paradigma tak lze s ohledem na téma studie považovat „obecně uznávané [...] výsledky, které v dané chvíli představují pro společenství [...] model problémů a model jejich řešení“. Srov. T. Kuhn, *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997, s. 10.

¹⁴ V. Goněc, *Evropská idea I. Idea mírové, kooperující a sjednocující se Evropy do roku 1938*, Brno 2007, s. 17.

¹⁵ H. Schulze, *Stát a národ v evropských dějinách*, Praha 2003, s. 201.

silným ohlasem. Naumannův projekt ztělesňoval jistý typ syntézy německých teoretických úvah dlouhého 19. století a díky specifickým okolnostem války posouval sny blíže praxi. Naumannem oživený termín brzy začal opouštět významy, které byly autorovi vlastní, ve válečném kontextu bylo však spojení Naumann a Mitteleuropa nadále přijímáno za samozřejmé. Koncept Mitteleuropy neobyčejně silně rezonoval na opačné straně fronty, v táboře Dohody, kde vyvolal četné negativní reakce. Obraz projektu Mitteleuropy v dohodových státech však vznikl kombinací částečné neznalosti skutečného stavu v Německu a účelové propagandy. Mitteleuropa byla v zemích Dohody prezentována jako oficiální válečný cíl Berlína a začala být ztotožňována s pangermanismem napojeným na nejvyšší německé vládní a hospodářské kruhy. Ve skutečnosti byla v zemích Dohody Mitteleuropa (zvláště v Naumannově podání) možná silnější jako idea vyvolávající pozitivní a negativní reakce než jako skutečný plán německých vládních kruhů. Její reálný vliv na německou válečnou politiku a cíle zůstal sporným.¹⁶

Cíle protiněmecké koalice i strach probouzený symbolickou Mitteleuropou v táboře Dohody volaly po formulaci protikonceptu. Nejznámějším dohodovým pojetím se přitom stalo *Čtrnáct bodů* amerického prezidenta Woodrowa Wilsona (1918). V českém prostředí se Naumannova vize Mitteleuropy pochopitelně setkala s velkou pozorností, neboť představený program se dalšího vývoje českých zemí bezprostředně dotýkal. Ohlasy Naumannovy práce byly velmi rozporuplné. V řadách českých představitelů vyvolal Naumannův projekt zájem především svou odlišností od vyhraněně nacionálních „germánských“ požadavků, tak běžných v dobovém německém i rakouském diskurzu. K Naumannovým názorům měl nejbližší sociální demokrat Bohumír Šmeral (1880 až 1941) a pochopení Naumann nacházel též na zcela opačné straně politického spektra, u konzervativců z okruhu Gollovy školy. Při Naumannově návštěvě Prahy roku 1916 tvořili jeho doprovod představitelé hned několika politických stran – staročech Karel Mattuš (1836–1919), agrárník František Udržal (1866–1938) a mladočech František Fiedler (1858–1925). Naumannovu vizi naopak jednoznačně odmítli důležité instituce hospodářského života (Jednota pro povzbuzení průmyslu v Čechách, Obchodní a živnostenská komora v Praze) a rovněž národohospodáři Karel Engliš (1880–1961) a Josef Gruber (1865–1925). Naumannem navrhovaný projekt přijali kladně též umírněné kruhy českých Němců, zatímco němečtí nacionálové jej považovali za málo německý a příliš vstřícný vůči Čechům.¹⁷

¹⁶ Srov. H. C. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*, The Hague 1955, zvl. s. 194, 215, 251. Meyer se domníval, že koncepce Mitteleuropy nebyla německými vládnoucími kruhy pozitivně přijímána a její protagonisté byli považováni za podezřelé, ovlivnila však zásadním způsobem „ideologickou válku“ ze strany Dohody, která (bud' z nedostatečné znalosti skutečných poměrů v Německu, nebo úmyslně) vznik Mitteleuropy prezentovala jako hlavní německý válečný cíl.

¹⁷ Ohlasům německých koncepcí Mitteleuropy v českém prostředí bylo věnováno několik významných studií, jež se orientovaly zejména na českou recepci německých projektů. Srov. zvl. R. Jaworski, Friedrich Naumann a Češi, in: *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*, Brno 2000, s. 195–206; týž, Tomáš G. Masaryk versus Friedrich Naumann. Zwei Europavisionen im Ersten Weltkrieg, in: Z. Pousta – J. Pešek, *Setkání – Occursus – Begegnung. Sborník ku poctě 65. narozenin prof. dr. Jana Křena*, Praha 1996, s. 123–134; Z. Jindra, Der Plan der deutschen Hegemonie in Mitteleuropa, in: *Beiträge zur neuesten Geschichte der mitteleuropäischen Völker*, Praha 1960, s. 49–94; Z. Kárník, T. G. Masaryk a Friedrich Naumann – dva koncepty pro Evropu, in: *AUC Studia territorialis* 3/2001, s. 93–116; týž, K problému střední Evropy a Mitteleuropy, in: *Pocta profesoru Zdeňku Jindrovi*, AUC Philosophica et historica 3/1998 (Studia historica L), Praha 2003, s. 239–246; J. Kofalka, Anpassung oder Widerstand? Zu den tschechischen Reaktionen auf die deutsche Mitteleuropaidee

Pro Masarykův okruh reprezentantů zahraničního odboje byla na rozdíl od mnohých domácích představitelů Naumannova koncepce zcela nepřijatelná. T. G. Masaryk věnoval otázce střední Evropy důkladnou teoretickou pozornost již v memorandu *L'Europe centrale pangermanique, ou une Bohème indépendante* (1916)¹⁸, které na německé plány přímo reagovalo. V práci *Nová Evropa. Stanovisko slovanské* (vznikla v letech 1917–1918) doznalo Masarykovo pojetí plné formulace. Ve své vizi Masaryk kombinoval prezentaci vlastních cílů s obrazem nebezpečí ztotožňovaného s pangermanismem. Masarykův projekt představoval pravděpodobně nejucelenější český protikoncept vůči Mitteleuropě a lze jej zvláště s ohledem na poválečný vývoj považovat za reprezentativní vzorek Masarykova uvažování.¹⁹

Podobným způsobem reagoval na plán Mitteleuropy italský projekt Giovanniho Agnelliho a Attilia Cabiatiho formulovaný v knize *Federazione europea o lega delle nazioni* (1918). Představená koncepce poválečného uspořádání Evropy odpovídala negativně na německý projekt, vymezovala se vůči Naumannovi a snažila se představit vlastní vizi nové Evropy. Shodně s Masarykovým plánem si činila ambici zabránit realizaci pangermánských vizí, přispět k úplné a bezpodmínečné porážce ideového imperiálního „prušáctví“ a ovlivnit poválečná vyjednávání. Naumann, Masaryk a Agnelli s Cabiati představili tři rozdílné projekty uspořádání poválečného světa – jejich obsahové prvky a struktura je však činí plně srovnatelnými.

Mitteleuropa Friedricha Naumanna

Myšlení německého luteránského duchovního, národohospodáře a především politika Fridricha Naumanna (1860–1919) se již před válkou stávalo programem vrstev, které nechtěly přijmout za svůj ani socialistický směr, ani ekonomický liberalismus. Naumann se stal ztělesněním „provázání císařství s německým dělníkem“ a reprezentoval umírněný a realistický proud německého expansionismu, jenž měl v jeho pojetí nalézt společnou řeč s Francií.²⁰ Před válkou byl Naumann zastáncem německé koloniální politiky a její podporu prosazoval jako poslanec parlamentu. Za války však dospěl v bismarckovském duchu k závěru, že těžiště německého angažmá musí ležet v Evropě. Ačkoliv Naumann nepatřil k hlavnímu proudu pangermánského myšlení, viděl v souladu s jeho duchem oblast zájmu na východě. Naumannem vnímaný perimetr německého zájmu však v době vydání Mitteleuropy nepřekračoval ruskou hranici a nesahal přes Balkán do Malé Asie.²¹ Z pohledu pangermánů se proto stávala Naumannova vize spíše minimalistickou

vor und nach dem Jahre 1914, in: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Wien 1995, s. 25–37; J. Kořalka, Mitteleuropa Friedricha Naumanna jako plán německé hegemonie v Evropě za první světové války, *Dějiny a současnost* 1/2003, s. 12–16.

¹⁸ K nové edici memoranda srov. T. G. Masaryk, *Válka a revoluce I. Články – memoranda – přednášky – rozhovory 1914–1916*, Praha 2005, s. 185–194.

¹⁹ Jaworski, Friedrich Naumann a Češi, s. 195–206; Kořalka, Mitteleuropa Friedricha Naumanna, s. 16.

²⁰ T. Heuss, *Friedrich Naumann. Der Mann, das Werk, die Zeit*, München 1968, s. 349.

²¹ S průběhem války Naumann některé své názory pozměňoval podle vývoje situace, po porážce Srbska na konci roku 1915 se například výrazněji přiklonil k jihovýchodní orientaci středoevropského projektu. Srov. k tomu rovněž druhé vydání *Mitteleuropy* z roku 1916, které obsahuje doplněk týkající se úlohy Bulharska. Srov. též Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*, s. 223–233.

koncepti. Kniha *Mittleuropa* vznikla roku 1915 a reagovala zřejmě do jisté míry na úspěchy německých vojsk na východní frontě. Naumannova práce nebyla orientována na ryze odborné publikum. Cítila spíše na širší kruhy vzdělané čtenářské veřejnosti, kterou se snažila pro prezentovanou ideu získat. V tomto směru byla neobyčejně úspěšná – stala se brzy po vydání nejrozšířenější a nejčtenější politickou publikací a ocenění dostávala i z oficiálních kruhů německé politiky.²²

Světová válka jako bezprecedentní dějinný zvrat otevřela podle Naumanna možnost výrazné změny územního uspořádání a poskytla příležitost ke sjednocení prostoru mezi Severním a Baltským mořem na jedné a Alpami a Jadranem na druhé straně. Vznik *Mittleuropy* se měl stát pozitivní odpovědí na válečné hrůzy a rovněž důkazem, že krev nebyla prolita nadarmo. Idea *Mittleuropy* měla dle Naumannova názoru dva rozměry. První z nich byl aktuální a relativně snadno realizovatelný, měl spadat do nejbližší budoucnosti a spočíval by ve sjednocení Německa a Rakouska-Uherska ve společném nadstátním celku. Potenciální vzdálenější cíl potom představovala otázka dalšího rozšíření projektu *Mittleuropy* vně německý a rakousko-uherský prostor. Uskutečnění tohoto širšího plánu by přitom záviselo na úspěšnosti užší německo-rakousko-uherské *Mittleuropy*.²³

Naumannova kniha prezentovala až na výjimky podrobněji pouze první, užší dimenzi *Mittleuropy*. Poukazovala přitom na historickou nutnost sloučení středoevropských států v jeden nadstátní celek. Ta byla v Naumannově pojetí diktována vývojem moderního světa, v němž se Německo i Rakousko-Uhersko budou do budoucna stávat čím dál menšími hráči. Nové poválečné poměry měly podle Naumanna otevřít skutečnou politickou a ekonomickou arénu pouze pro hrstku velmocí a dokonce jednotný celek Německa a Rakouska-Uherska by svou vahou, velikostí a lidskými i materiálními zdroji stál pouze u bran tohoto elitního klubu, aniž by měl jistotu skutečné nezávislosti. S ohledem na malé národy střední a středovýchodní Evropy Naumann stroze zdůraznil, že měnící se světové podmínky, vznik světového hospodářství a neobyčejný pokrok v dopravě slibují na rozdíl od dřívějších časů budoucnost jen velkým celkům a malé jednotky se tomuto vývoji musí podřídít.²⁴

Ve světě podle Naumanna existovali tři giganti – Velká Británie, Rusko a USA.²⁵ Válka pak údajně jasně ukázala, jak se Rusko tlačí na západ a jak Anglie do války zakomponovala Indii a Kanadu. Odpověď na otázku, zda se vytvoří čtvrtý hráč mezi Ruskem a Británií, závisela podle Naumannova názoru na jednotě středoevropského centra a jeho schopnosti udržet se. Pokud by se mu integrace nepodařila, stalo by se pouhou planetou obíhající kolem slunce představovaného jiným politicko-ekonomickým centrem vývoje. Nebezpečí „planetarizace“ bylo přitom podle Naumanna o to větší, že se do pozice pouhých satelitů dostaly i původně velké a mocné státy – Francie a Itálie.

²² Heuss, *Friedrich Naumann*, s. 361–370; Meyer, *Mittleuropa in German Thought and Action 1815–1945*, s. 88–95, 194–197; J. Pajewski, *Mittleuropa. Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959, s. 112–137.

²³ Naumann, *Mittleuropa*, s. 3

²⁴ Tamtéž, s. 176–177.

²⁵ Koncept trojice Británie – USA – Rusko a idea možného ohrožení Německa a (střední) Evropy ze strany jednoho nebo více z těchto světových hráčů představovaly takřka stereotypní prvek německých úvah o (středoevropské) nadnárodní integraci a jejích motivech již od 19. století. Srov. k tomu např. Goněc, *Evropská idea I*, zvl. s. 56–61.

Naumann hledal porozumění se širokým spektrem zemí kontinentální Evropy mezi Británií a Ruskem. Důraz na německo-slovanské rozpory považoval za mylnou a škodlivou představu, která ideu Mitteleuropu přinejmenším podkopávala. Rovněž jeho vztah k Francii byl veskrze pozitivní a naplněný snahou o vzájemné porozumění, v jehož možnost nepřestával věřit. Německo-francouzskou nevráživost pokládal spíše za přežitek minulosti naplněný zakořeněnými stereotypy než za opodstatněné nepřátelství postavené na rozporu zájmů. Francii spíše litoval, protože se podle jeho názoru dostala do vleku britské politiky a stala se druhým Portugalskem.

Světovou válku považoval Naumann za výsledek nutně vzniklého anglo-německého antagonismu. Británie a Německo podle Naumanna vytvořily dva odlišné modely hospodářství a společnosti. Naumann v této souvislosti zdůraznil historickou perspektivu: V Británii dosáhl vrcholu a dokonalosti západoevropský neřízený a chaotický raný kapitalismus, doprovázený raně moderní kulturou severoitalského, holandského a francouzského původu. Když se západoevropský model začal rozvíjet, německé země stály dosud v pozadí. Od druhé poloviny 18. století však podle Naumanna docházelo ve středním a severním Německu k málo viditelné revoluci, která sice západoevropským současníkům unikala, měla však dosah větší než Francouzská revoluce. Dynamický rozvoj vzdělanosti a likvidace analfabetismu vedly v Německu v 19. století k ustavení první skutečně moderní společnosti a tím i k nové fázi ve vývoji hospodářství – ke komplexnímu kapitalismu, který byl postaven na znalostní ekonomice. Tento nový kapitalismus na rozdíl od starších západoevropských forem hospodářství začlenil všechny vrstvy obyvatelstva a počítal s promyšleným plánem. Moderní německý hospodářský model odpovídající plně potřebám budoucnosti by však podle Naumanna snadno mohl přijít zcela vniveč, pokud by se Středoevropanům nepodařilo nalézt pro něj dostatečné zázemí a prostor pro rozvoj.²⁶

Středoevropané by měli dle Naumannova názoru při utváření středoevropského „nadvlády“ jednat rychle – diskrepance mezi Mitteleuropou a velkou trojkou neustále narůstala s tím, jak USA a Rusko intenzifikovaly exploataci zdrojů. Čas hrál údajně zvláště pro Rusko, jehož se Naumann obával nejvíce – vycházel totiž z předpokladu, že po skutečném probuzení Ruska s ním nebudou moci rovně soupeřit nejen Němci, ale ani Mitteleuropa jako celek.²⁷ Formou výhrůžky uvažoval Naumann o variantách, jež by nastaly při neuskutečnění či selhání středoevropského nadnárodního projektu – poválečný prostor střední Evropy by se v takovém případě stal součástí hospodářského a politického systému Ruska nebo Velké Británie.²⁸

Střední Evropa však měla podle Naumanna potenciál ve světové konkurenci uspět – postrádala sice extenzi materiálních zdrojů srovnatelnou s velkou trojkou, k dispozici jí

²⁶ Srov. Naumann, *Mitteleuropa*, s. 104: „[...] vyrostla [...] základní forma druhé periody kapitalistického lidstva – pracovní mechanismus na základě školsky vychované masy.“ Naumann označil prosazení nové (německé) formy sociálně ekonomického uspořádání dokonce za přechod od soukromého kapitalismu (*Privatkapitalismus*) k socialismu, takovýto socialismus však podle autora nesměl být vnímán v proletářském duchu, nýbrž spíše jako plné prosazení ideje plánu a rovnoprávné zapojení mas do kapitalistického mechanismu. Ve vývoji nové formy kapitalismu byli Němci podle Naumanna pionýrským státem. Jen velmi letmo přitom Naumann zmínil nové podoby kapitalistického hospodářství, jež vznikaly v téže době i v USA. (Viz Naumann, *Mitteleuropa*, s. 107–110.)

²⁷ Tamtéž, s. 193–194.

²⁸ Tamtéž, s. 166.

ale stálo nesrovnatelně vzdělanější obyvatelstvo schopné inovací a tím i vývoje náhražek za nedostatkové zboží. Získání přístupu k materiálním zdrojům však dle Naumannova názoru přesto muselo představovat dlouhodobý cíl Mitteleuropy, zvláště za předpokladu, že středoevropský prostor ve svém základním úkolu vytvoření jednotného německo-rakousko-uherského nadstátního celku uspěje. Protože lze strukturální závislosti na dovozu surovin a potravin čelit jen po limitovanou dobu, nesměla podle Naumannova projektu Mitteleuropa odkázaná do značné míry na import produktů primárního sektoru a export průmyslových výrobků upustit ani od blíže nespecifikovaných mimoevropských ambicí a koloniální politiky.²⁹

Naumann počítal s tím, že celá budoucí Mitteleuropa převezme německý hospodářský model, projekt organizovaného kapitalismu. Ve středu Evropy se měl sjednotit „hospodářský temperament“ (*Wirtschaftstemperament, Wirtschaftscharakter*) a Němci se v tomto směru měli stát trpělivými učiteli rakouských národů. Budoucí vztah Německa k zaostalejšímu a regionálně nevyváženému Rakousku-Uhersku interpretoval Naumann optimisticky jako paralelu k poměru mezi severním a jižním Německem (zvláště konzervativním Bavorskem) po sjednocení roku 1871.³⁰

Jestliže ekonomický a mezinárodně-politický aspekt představovaly dva pilíře Naumannovy představy Mitteleuropy, potom je ideologicky sjednocoval historický argumentační okruh. K uskutečnění ideje Mitteleuropy bylo podle Naumanna vedle samotné aktuální nutnosti potřebné též společné dějinné vědomí středoevropského prostoru. Naumann v té souvislosti prosazoval důraz na takovou interpretaci společných středoevropských dějin, která by vyzdvihla sjednocující historické fenomény a dějinné rozpory objasnila neantagonistickým způsobem. Konflikty, k nimž v dějinách střední Evropy docházelo, rozhodně neměly být zapomínány – umělé zahlazení minulosti by podle Naumanna dřív nebo později vedlo ke znovuoživení zamlčovaných dějinných rozporů a jejich zneužití k vyvolání nových pŕetek a nevráživostí. Naumann však požadoval, aby tyto konflikty byly objasněny ve světle vývoje směřujícího k jednotné Mitteleuropě jako stránky společných dějin, které přes temný zážitek současníků daných událostí přece nakonec paradoxně přispěly k budování společného díla.³¹ Podobné vidění dějin Mitteleuropy se však v Naumannově vizi příznačně omezovalo na historicky nesnadný vztah Pruska a Rakouska. Menší středoevropské národy přišly zkrátka a jejich dlouhodobé snahy o prosazení vlastní svébytnosti vnímala koncepce Mitteleuropy spíše jako překážku vývoje, která se do Naumannova německo-rakouského sjednocení protikladů jen těžko včleňovala.³²

Z Naumannova výkladu jsou dobře čitelné cíle středoevropského projektu, nikoliv již tolik politická forma budoucího navrhovaného uspořádání.³³ Není zcela jasné, jakou

²⁹ Tamtéž, s. 182.

³⁰ Protože bylo podle Naumannovy koncepce původní jižní Německo v rámci Německé říše strukturálně podobným příkladem jako Rakousko-Uhersko v nové Mitteleuropě, pracoval projekt dokonce s tezí, že by se jihoněmecké regiony mohly stát zprostředkovatelem mezi Rakouskem a německým severem. Naumann, *Mitteleuropa*, s. 114–122, 131–133.

³¹ K Naumannovu „praktickému“ přístupu k historii srov. výrok z Naumannovy korespondence: „Existuje jistý nesoulad mezi objektivním historickým výzkumem a praktickou historickou legendou, která nesmí být nepravdivá, může však [fakta] vybírat.“ Cit. dle Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*, s. 200.

³² K Naumannově historické argumentaci blíže viz kap. 6.

³³ Srov. např. Naumann, *Mitteleuropa*, s. 205.

míru nezávislosti by si měly podržet stávající historické celky a které kompetence by naopak přešly na společné středoevropské instituce. V návaznosti na tradiční německé evropské projekty z období dlouhého 19. století představovala prioritu hospodářská integrace. Mitteleuropu měl tak mimo jiné spravovat společný hospodářský výbor, jeho politické kompetence ale zůstávaly v náznacích. Evidentní byl rovněž cíl mezinárodně-politické a vojenské jednoty, která se měla stát garantem ekonomických zájmů.³⁴ O eventualitě vzniku skutečného jednotného státu se však Naumann vyjadřoval spíše opatrně a nechával řešení raději na dalším vývoji. Taková perspektiva byla podle Naumanna záležitostí vzdálenější budoucnosti a týkala se spíše generace právě se rodících vnuků. Neřešena zůstala rovněž otázka míry samosprávy menších národů v rámci stávajícího Rakouska-Uherska. Zdá se však, že s jejím prohloubením oproti stavu před rokem 1914 Naumann zřejmě nepočítal.

Hloubka integrace Mitteleuropy měla záviset především na postoji podunajské monarchie a jejích národů. Naumann bral v úvahu rakouskou opatrnost, a proto se snažil vyhnout výrokům, které by mohly rakousko-německou stranu popudit. Příležitostným rétorickým výpadům vůči menším národům se však nevyhнул. Nenacházel se ostatně v tomto ohledu ve snadné pozici – dobové německé publikum čekalo na ráznou středoevropskou akci a malá etnika by raději na scéně vůbec nevidělo, natož aby jim Němci činili ústupky. Vzhledem k možným rozporům vycházel Naumann z předpokladu, že otázka konkrétní formy politické organizace Mitteleuropy nebyla v danou chvíli na pořadu dne. Za hlavní předpoklady úspěšnosti navrhovaného středoevropského projektu proto považoval hospodářskou modernizaci Rakouska-Uherska a rozlišení „národního státu“ (*Nationalstaat*) na jedné a „hospodářského a vojenského státu“ (*Wirtschaftsstaat, Militärstaat*) na druhé straně.³⁵ Národnostní otázky měly na rozdíl od hospodářských, zahraničněpolitických a vojenských problémů zůstat mimo kompetenci budoucí středoevropské organizace a předpokládaly řešení na úrovni nižších celků. Tím se Naumann problému obratně vyhnul a přenechal jej v podstatě Rakousku-Uhersku. Byť i rétorické ohrožení národních svébytností by totiž dle Naumanna myšlenku Mitteleuropy pohřbilo v samém počátku.

Nová Evropa T. G. Masaryka

Otázka národního programu a filozofie národních dějin doprovázela Masarykovo dílo s přestávkami od dob „české otázky“, tedy od devadesátých let 19. století. Téma smyslu národní existence v Masarykově díle počátku 20. století částečně ustoupilo do pozadí, válečné období však přispělo k jeho opětovnému návratu na scénu. Akcenty Masarykova programu se nicméně oproti konci 19. století proměnily – okolnosti vyžadovaly formulovat „filozofii války“ a ukázat programové vyhlídky národa v novém možném poválečném uspořádání. Ve srovnání s obdobím české otázky“ vystoupil v této fázi Masarykova života výrazněji do popředí důraz na praktickou akci – úvahy o historii a smyslu dějin nahradilo

³⁴ Tamtéž, s. 254, 257.

³⁵ Neschopnost vytvořit jednotný národní trh považoval Naumann za hlavní neúspěch Rakouska-Uherska v 19. století a to bylo dle jeho názoru hlavní příčinou všech národnostních sporů.

geopolitické myšlení. Přes viditelné změny však Masaryk sám tvrdil, že se v případě válečného programu „jedná o syntézu všech předválečných příspěvků k filosofii dějin.“³⁶

Publikace nazvaná *Nová Evropa. Stanovisko slovanské* představovala ucelenou koncepci Masarykova pojetí zmíněné válečné filozofie a v přímé návaznosti na ni potom i formulaci národního a nadnárodního programu. Byla předstupněm k pozdější syntéze zachycené Masarykem ve *Světové revoluci* (1925), která již stála mimo válečný obzor, vznikla v prostředí nové stability systému, a byla tudíž spíše zpětným zhodnocením než programem.

Nová Evropa nastiňovala především širší Masarykův projekt přerodu kontinentu poznamenaného válečnou katastrofou a snažila se určit místo budoucího postulovaného československého státu v rámci nového evropského prostorového uspořádání. Prezentovanou koncepci Masaryk formuloval v původní podobě v průběhu roku 1917 pod dojmem ruských revolučních událostí a publikoval ji postupně od ledna do dubna 1918 v *Československém deníku*, který v Rusku vycházel. V závěrečné podobě byl program zkoncipován na následné cestě do USA, na konci války se stal oficiálním vodítkem celé československé zahraniční akce a pod konečným názvem Nová Evropa byl vydán v říjnu 1918 v angličtině a francouzštině. Česká knižní podoba však vyšla až po skončení válečného konfliktu.³⁷

Masarykův program se snažil postihnout jednak historický význam války pro Evropu a lidstvo, jednak očekávání, jež by s ní měl národ spojovat. V této rovině vyslovil Masaryk tři základní požadavky – jednalo se o rozčlenění Rakouska-Uherska, úplnou nezávislost českých zemí a spojení se Slovenskem. Protože česká a slovenská samostatnost měla být částí politické a sociální organizace Evropy a lidstva, stala se v Masarykově pojetí „česká otázka zároveň otázkou světovou“.³⁸

Válka podle Masarykova názoru rozdělila svět na dva hodnotové tábory – na zastánce demokracie ztělesňované Dohodou a na příznivce tzv. teokracie, identifikované s Centrálními mocnostmi. Při porovnání Dohody a Centrálních mocností stavěl Masaryk svou koncepci na ostré dichotomii, která pochopitelně vycházela z praktického ideologického zřetele. Spojenci představovali státy usilující o „demokratickou organizaci lidstva“, státy „demokratické a republikánské, odvozující právo vlády z vůle lidu“. Jejich cíle byly „obrané a pacifistické“, a měly tudíž potenciál vést ke spravedlivějšímu poválečnému uspořádání Nové Evropy.³⁹ „Středoevropské režimy“ (Německo, Rakousko-Uhersko) naproti tomu stavěly na středověkém monarchismu a militarismu.⁴⁰ Nemohly se vzhledem k povaze své politiky stát základem budoucí „Nové Evropy“, protože jejich jednání a uvažování bylo „výbojné, militaristické..., protinárodní, aristokratické“. „Teokracie“ začala prohrávat, protože nadřadila anonymní stát národu, a tím i lidu.⁴¹

³⁶ T. G. Masaryk, *Světová revoluce*, Praha 1925, s. 437.

³⁷ V. Olivová, *Dějiny první republiky*, Praha 2000, s. 54.

³⁸ Masaryk, *Nová Evropa*, s. 56.

³⁹ Rusko se podle Masaryka „sice nehodilo do tohoto spolku, ale po svržení cara začalo usilovat o republiku“. Srov. Masaryk, *Nová Evropa*, s. 72–78.

⁴⁰ Středoevropské režimy byly podle Masaryka teokraciemi v tom smyslu, že zakládaly svou autoritu na oficiálním náboženství. Demokracie v Masarykově pojetí měla naproti tomu „základ lidský... v mravnosti“. Srov. Masaryk, *Nová Evropa*, s. 97, viz též s. 132: „Prusko zradilo reformaci, Prusko je světský jezuitismus.“

⁴¹ Masaryk, *Nová Evropa*, s. 181. Na druhou stranu je však třeba zdůraznit, že Masaryk západní hodnoty neabsolutizoval a nevyzdvihoval jednostranně. Budoucí evropské myšlení mělo být naopak založeno na syntéze, v níž by i německý duch sehrával podstatnou úlohu. Srov. Masaryk, *Nová Evropa*, s. 140:

Hlavní příčinou války byla podle Masaryka pangermánská politika.⁴² Pangermáni se údajně zvláště v období válečného konfliktu snažili své úmysly skrýt za snahu o vytvoření Spojených států evropských, neopustili ale původní cíl ovládnutí evropského východu ani politiku „pěstního práva“ uplatňovanou vůči menším národům, prostřednictvím níž by budoucí vysněnou jednotnou Evropu rádi řídili.⁴³ Masaryk důrazně varoval západní spojence před německými cíli v Rusku a na východě obecně – panství nad Východem jako zdrojem potravin a surovin bylo dle jeho hodnocení pro Německo důležitější a výhodnější než případné ambice na Západě. Když by totiž Německo ovládlo Východ, mohlo by si podle Masarykova názoru následně podmanit i Západ (opačně nikoliv) a rovněž prosadit mnohem snáze své ambice v Asii a Africe.⁴⁴

Interpretaci „podstatné části válečných konfliktů v posledních několika staletích“, rozpoutání světové války a rozmach fenoménu *Drang nach Osten* stavěla Masarykova koncepce do souvislosti s existencí pásma malých národů ve středovýchodní Evropě. Pásmo malých národů Masaryk vedl „od Laponska po Řecko“ a zahrnoval do něj všechna severská, střeoevropská i balkánská etnika bez ohledu na skutečnost, zda žila ve vlastním národním státě či nikoliv. Strídavý tlak Němců, Turků a Rusů podle Masaryka pravidelně destabilizoval situaci v regionu, v průběhu novověku se ale ukazovalo, že nejzřejmější bude expanze německá, které v tomto prostoru napomáhala existence německých kolonií „vražených jako tvrže do cizího území“ i konfušní etnické hranice mezi Němci a neněmeckými národnostními skupinami. Němci se v regionu začali chovat jako panský národ, nadřadili svou kulturu nad kultury domácí a způsobili úpadek dříve vzkvétajících zemí. Kontrast mezi husitskými a pobělohorskými Čechami byl v tom směru pro Masaryka nejnvýraznějším příkladem.⁴⁵

Stávající válka podle Masarykova názoru poskytovala jedinečnou příležitost, jak nespravedlivou situaci prostřednictvím revize územního uspořádání Evropy změnit. Jestliže by naopak střeoevropský prostor zůstal pod vládou Němců a „s Němci spojených Asiátů (Maďarů)“, plán pangermánské centrální Evropy by byl uskutečněn, neboť hospodářská a územní váha v regionu by se přehoupla plně na německou stranu. Základem nového uspořádání se dle Masarykovy vize mělo stát demokratické právo na sebeurčení a princip svobodného národního rozvoje. Poválečné státy proto měly v co největší míře respektovat národnostní hranice. V oblastech, kde podobné řešení nepřicházelo v úvahu, měl být menšinám zajištěn nerušený vývoj. Možná budoucí úskalí v podobě odporu menšin a vzniku iredentismu projekt z logických důvodů raději neuváděl. Potenciálních

„Smysl mých vývodů není a nemůže být, že máme přijmout buď francouzskou nebo anglickou nebo jinou západní kulturu, tu může se jednat pouze o syntézi [...] mezinárodnost je nejen snadným stykem s cizinou, ale právě tato kulturní syntéza [...] Západ nám podává tendenci, ne ovšem jednotlivosti...“

⁴² Pangermanismus stavěl Masaryk do ostrého kontrastu vůči panslavismu, který se dle jeho názoru omezoval na slovanskou vzájemnost a rozvoj styků, nesměřoval ale k expanzi vně slovanského prostoru ani nechtěl potlačovat práva a svébytnost neslovanského obyvatelstva na územích se slovanskou většinou. Měl v Masarykově vnímání spíše charakter sdružení potlačovaných, kteří se snažili dosáhnout rovnoprávnosti, nikoliv nadvlády nad druhými. Němcům by proto podle Masaryka nebylo možno vytýkat, kdyby se jejich pangermanismus orientoval na sjednocení germánských národů, expanzi bylo ale třeba odsoudit.

⁴³ Polemika s Naumannem je v tomto bodu velmi pravděpodobná, i když Masaryk na žádného konkrétního autora přímo neodkazoval. Masaryk, *Nová Evropa*, s. 77–78, 81.

⁴⁴ Tamtéž, s. 138–139, 166, 181–182.

⁴⁵ Tamtéž, s. 82–83, 117–118.

problémů spojených s menšinovým řešením si Masaryk musel být vědom, zároveň však byl přesvědčen o větší spravedlnosti menšinového modelu ve srovnání s uspořádáním ztělesňovaným útvarem typu Rakouska-Uherska, kde podle jeho názoru minorita vládla majoritě.⁴⁶

Otázka vymezení hranic ve smíšených oblastech byla nicméně v projektu Nové Evropy zodpovězena dosti účelově. Ohled na české národní zájmy působil až příliš nápadně. Masaryk na jednu stranu hlásal požadavek demokratického rozhodnutí na základě vůle místního obyvatelstva, na druhé straně však tento model pragmaticky kombinoval s existencí historického práva a historických územních jednotek – České země, ale i například Polsko, neztratily dle jeho názoru právní kontinuitu s původními nezávislými státy. Československý stát měl přitom v Masarykově pojetí vzniknout kombinací historického a přirozeného práva – historické právo by bylo užito v Českých zemích, přirozené potom na Slovensku. Masarykem silně hláсанé demokratické a plebiscitní požadavky proto ne úplně přesvědčivě souzněly s tvrzením, že české pohraniční oblasti většinou osídlené Němci musí být posuzovány jako součást celku českého historického státu, kde již Němci představují kvantitativní menšinu.

Masaryk si byl vědom, že malé národy mezi Německem a Ruskem budou po získání nezávislosti nuceny balancovat mezi velmocemi. V tomto kontextu je nutno hodnotit Masarykovu snahu o uchování mocného Ruska jako antipodu vůči Německu i úsilí o ukotvení druhého pilíře stability středovýchodní Evropy spočívajícího ve vzájemné spolupráci nově vzniklých států. Vývoj vybízel podle Masaryka k optimismu, neboť kruh okolo pangermánů se uzavíral od Baltu po Francii.⁴⁷

Na druhou stranu si však Masaryk uvědomoval, že strach z německého nebezpečí sice sbližuje spojence v rámci stávající války, těžko se ale může stát účinným tmelem a programem dlouhodobější budoucí kooperace. V rámci dalšího vývoje středovýchodní Evropy proto Masaryk podtrhl zvláště nutnost spolupráce budoucího Československa, Polska a Jugoslávie, zemí, jež by k sobě poutal jednak slovanský cit, jednak společné dějinné vědomí.⁴⁸ I v tomto případě však Masarykovy argumenty odhalují skutečnost, že nalezení jiného než protiněmeckého tmelu bylo velmi těžké. Svědčí o tom Masarykem uváděné historické příklady, jež se ve vztahu k Polsku ve všech případech přímo či nepřímo dotýkají německé otázky. Češi a Poláci se podle Masaryka vyvíjeli paralelně ve stejných zeměpisných poměrech a v průběhu dějin pokrok či úpadek jednoho z těchto národů nápadně korespondoval s rozvojem druhého. Když se jeden rozvíjel, vzrůstal se i druhý, když jeden upadal, strhl sebou i druhý. Polský úspěch u Grunwaldu (1410) podle Masaryka souvisel s národním rozmachem Čech v husitské epoše. Husitství a výrazné zesílení Polska v 15. století zastavily pochod Němců na východ. Naopak následky Bílé hory (1620) se objevily i v Polsku – Rzeczpospolita začala brzy ztrácet na síle. Po světové válce proto dle Masarykova názoru „bez svobodné Polky nebude

⁴⁶ Tamtéž, s. 183.

⁴⁷ Tamtéž, s. 165.

⁴⁸ Podle hodnocení J. Galandauera stoupl Masarykův důraz na úzkou spolupráci s Poláky a Jihoslovany zvláště po ruských revolucích roku 1917 (zvláště potom po Říjnové revoluci), kdy se zdálo, že Rusko zmítané vnitřními problémy nebude hrát v prostoru na východ od Německa takovou úlohou, jakou Masaryk dosud předpokládal. Srov. J. Galandauer, *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*, Praha 1988, s. 41, 43.

svobodných Čech a Slovenska, bez svobodných Čech a Slovenska nebude svobodné Polsko.“ Poláci v Masarykově hodnocení zaujímali vůči Prusku totéž postavení, co Češi vůči Rakousku. Obnovení Polska proto podle Masaryka mělo být porážkou pruského militarismu stejně tak, jako by byl vznik Československa a Jugoslávie záhubou pro Rakousko-Uhersko. Ve vztahu k Jugoslávii Masaryk historické příklady jen těžko nalézal a jeho argumentace v tomto směru protigermánský rozměr nepřekročila vůbec. Musela se proto spokojit konstatováním, že Jihoslované představovali hráz proti německému nebezpečí na jihu. Formu součinnosti třech středoevropských států projekt Nové Evropy příznačně blíže nespécifikoval. Nezdá se však, že by Masaryk počítal se zrodem nějaké nadstátní organizace.⁴⁹

Nově navrhované státy pokládal Masaryk za přirozenou součást evropské geografie a předpoklad vývoje Evropy směrem k demokracii. Součástí takto pojaté nové Evropy mělo být potom i nové Německo, stát oproštěný od militarismu, prušáctví a teokracie. Masaryk odmítal protiněmecké implikace svého projektu a zvláště v rétorické rovině zdůrazňoval boj proti imperiálnímu způsobu myšlení, jež škodí i samotným Němcům. Z toho důvodu považoval za základní předpoklad uskutečnění ideje Nové Evropy bezpodmínečnou kapitulaci „středověkých teokracií“, které se historicky přežily.

Evropská federace. Koncepce G. Agnelliho a A. Cabiatiho

Italský průmyslník a jeden ze zakladatelů společnosti Fiat Giovanni Agnelli (1866 až 1945) seznámil koncem roku 1916 ekonoma Attilia Cabiatiho (1872–1950) s nástinem svých představ o poslání probíhající války, založených na přesvědčení, že jen budoucí evropská federace může zajistit bezpečnost kontinentu. Krev prolitá ve válečném střetnutí podle jeho názoru neměla sloužit jen k provizorním cílům a k naplnění zájmů stávajících mocností – úkolem se měl stát zrod nové kvality. Postulované nadnárodní uspořádání vycházelo z předpokladu, že národ jako historická kategorie představuje mezistupeň mezi tradičním státem (feudálně-absolutistickým) a nadnárodním demokratickým pořádkem.⁵⁰ Koncepce budoucí evropské federace byla Agnellim a Cabiatiem představena v létě 1918 v jejich společné knize *Federazione europea o lega delle nazioni?*. Autoři si kladli za cíl ovlivnit poválečná vyjednávání o „nové Evropě“ a v tomto smyslu předložili o půl roku později svou představu versailleské konferenci, byť nakonec bez většího úspěchu.⁵¹

⁴⁹ Masaryk, *Nová Evropa*, s. 138. Masaryk o nadnárodní organizaci Evropy (a zvláště Evropy středověkochodní) reálně uvažoval vícekrát. V říjnu 1918 založil Středoevropskou demokratickou unii, z jejíhož podnětu se téhož měsíce sešel kongres potlačených národů střední, východní a jihovýchodní Evropy ve Filadelfii. Srov. Olivová, *Dějiny první republiky*, s. 64–65. V rámci analyzované koncepce Nové Evropy stál však tento směr Masarykova myšlení spíše v pozadí. K federalistickému uvažování se poté Masaryk vrátil na sklonku života. Roku 1933 tvrdil, že kdyby byl mladý, podporoval by ze všech sil myšlenku vytvoření Spojených států evropských. Srov. J. Opat, *T. G. Masaryk. Evropan, světoobčan*, Praha 1999, s. 37–38.

⁵⁰ Srov. Agnelli – Cabiati, *Federazione europea*, s. 9: „Národní princip má pouze historickou hodnotu a je mostem mezi absolutismem a svobodou.“

⁵¹ R. Marchionatti, *Attilio Cabiati. Profilo di un economista liberale*, Torino 2009, cit el. verze http://www.cesnep.unito.it/WP/2009/1_WP_Cesnep.pdf.

Agnelliho a Cabiatiho koncepcie se otevřeně prohlašovala za antitezi „německé Mitteleuropy a pruského ducha“. Německou imperiální hegemonii, která se stavěla proti demokracii, bylo ve válce dle autorů nutno definitivně porazit. Úplnou porážku pruského militarismu a bezpodmínečnou kapitulaci „Mitteleuropy“ považovali Agnelli a Cabiati za základní předpoklad nového evropského uspořádání. Válka podle nich představovala – obdobně jako v Masarykově vnímání – soubor dvou ideových principů: svobody a demokracie odpovídající koncepci britského Commonwealthu na straně spojenců, „autokracie, expanzionismu a militarismu“ potom na straně Mitteleuropy.

Mitteleuropa se podle názoru Agnelliho s Cabiatiem na válku dlouho připravovala a byla tím ve výhodě. Ovládla východní Evropu, otevřela si cestu do Orientu a vyjednala výhodnou smlouvu s Ruskem.⁵² Každý separátní mír s Mitteleuropou představovanou Centrálními mocnostmi by byl proto pro Evropu a demokracii nutnou katastrofou. Ponechání německých zisků ve východní Evropě by znamenalo kolosální vítězství Německa. Německo se dle hodnocení autorů po „čtyřicet let duchovně živilo kulturou nadřazenosti a dobývání“. Na rozdíl od Britů, kteří se snažili ovládané národy v rámci Commonwealthu vzdělávat a vychovávat k vyšší civilizaci, ztělesňovali Němci „kolonialismus starého typu“, pro který bylo dobyté území „dojnou krávou“ (*vacca da mungere*). Když by Německo získalo převahu ve východní Evropě a učinilo z ní faktickou kolonii, v příštím válečném konfliktu by ovládlo i Západ – shoda s Masarykovou perspektivou je opět nasnadě. Provizorní mír by znamenal jen příměří a v delší historické perspektivě poté ještě násilnější opakování toho, co kontinent v první světové válce zažíval. Příznak další války přitom Agnelli a Cabiati líčí v nejčernějších barvách. Citovali vizionářského polyhistora a autora sci-fi literatury H. G. Wellse (1866–1946) a v návaznosti na jeho názory předpokládali zdokonalení a plné využití zbraní, jež se v první světové válce uplatnily jen v náznacích (letectvo, tanky apod.).⁵³

Již s Francouzskou revolucí vykryštalizovaly dle autorů v evropském myšlení tři základní tendence – legitimistická (konzervativní), národní a demokratická (sociální). Ve Francii a Británii byl národní princip staršího data než v ostatní Evropě a už na konci 18. století byl považován víceméně za samozřejmost. Z toho důvodu francouzští protagonisté revoluce a napoleonských válek věnovali národní otázce jen malou pozornost a soustřeďovali se na demokratizační a sociální opatření. V zemích, jež zformování moderního národa dosud nedosáhly, došlo proto k reakci vůči liberálním principům představovaným revolucí a ke vzniku paradoxní aliance mezi domácími legitimistickými (feudálními) silami a zastánci národní svébytnosti. Jejich společná orientace směřovala proti Francouzi deklarovanému nadnárodnímu principu. V podmínkách, kdy většina Evropy dosud nedosáhla národního mezistupně v historickém vývoji, se proto nadnárodní koncept nemohl prosadit.⁵⁴

Podle Agnelliho a Cabiatiho se již začátkem 19. století zformovaly dvě varianty evropského sjednocování – demokratická, uskutečňovaná zdola, a imperiální, diktovaná vládnoucími vrstvami a mocensky silnějšími státy, které chtěly ostatním princip sjednocení vnutit. Předobrazem těchto variant se stal předstupeň nadnárodního sjednocování, jímž

⁵² Autoři měli na mysli separátní mírovou smlouvu uzavřenou Centrálními mocnostmi se sovětským Ruskem v Brestu v březnu 1918.

⁵³ Agnelli – Cabiati, *Federazione europea*, s. XXI–XXII, 63, 76–78, 88–90.

⁵⁴ Tamtéž, s. 13–15.

byla unifikace na národním principu. Autoři v tomto ohledu postavili do protikladu německou a italskou cestu vzniku národního státu. Německo a Itálie vytvořily podle Agnelliho s Cabiatiho národní stát až dosti pozdě, protože obě země po dlouhá stáletí ztělesňovaly ideje s univerzálními ambicemi, neztotožnitelné s národním principem. V německém případě se jednalo o *imperium* jako dědice římské tradice s teoreticky světovládnou ambicí, v italské variantě pak o křesťanské papežské *sacerdocium* s podobným posláním v duchovní sféře.⁵⁵ Německý a italský vývoj se tak v Agnelliho a Cabiatiho výkladu o budoucí evropské federaci staly alternativami kontinuálního procesu integrace, nejprve integrace národní, posléze i nadnárodní.

Sjednocené Německo bylo vytvořeno „na základě agresivní války, která jej rozšířila na úkor druhých“. Jeho jádrem se stalo militaristické Prusko, které pod pohrůžkami vnutilo vlastní principy ostatním německým státům. O podobný čin se podle Agnelliho a Cabiatiho Němci pokoušeli i v první světové válce – v té již nešlo o sjednocení německého národa, ale o unifikaci Mitteleuropy založené na dalším vnučení německého, a potažmo opět pruského modelu vývoje. Mitteleuropa byla přitom ve vnímání Agnelliho a Cabiatiho v konečném důsledku jen zástěrkou pro Evropu jako celek. Italské sjednocení naproti tomu dle představené koncepce evropské federalizace nevedlo k rozšiřování Piemontu (na rozdíl od sjednocení Německa, které bylo především rozšířením Pruska) a soustřeďovalo se dovnitř, na skutečnou unifikaci Itálie, nikoliv na vnější expanzi. Plně se omezovalo na italské etnické teritorium. Ačkoliv autoři explicitně neinterpretovali italskou demokraticky založenou „fúzi regionů“ jako model pozdějšího sjednocení na nadnárodním základě a dávali spíše příklad Britského impéria a USA, z intencí textu je patrné víceméně podvědomé směřování k budování Evropy dle příkladu sjednocení Itálie.⁵⁶

Legitimistická mentalita dosavadních evropských států zůstala podle Agnelliho a Cabiatiho i na konci 19. a začátku 20. století ve stadiu boje za národnostní princip (*principio della nazionalità*). Nikoliv však na původním národně emancipačním základu. Přejala degenerovanou podobu národní myšlenky ztělesňovanou nacionalismem, jenž se stal příznačným fenoménem pro kontinentální část Evropy.⁵⁷ Tento údajně pruský vynález se během padesáti let před vypuknutím války rozšířil po celé Evropě a dle Agnelliho a Cabiatiho bylo s podivem, jak mohla „absurdní idea [nacionalismu] s takovou snadností na základě snůšky slov, za kterými stojí prázdnota, otrást celým světem“. Představa soběstačného národního prostoru přitom podle Agnelliho a Cabiatiho neodpovídala zájmům žádného národa jako celku, nýbrž pouze zájmům sociální vrstvy, která se nositelem nacionalismu stala. Nacionalismus se v ekonomickém ohledu vyvinul v „ospravedlnění legálního a systematického okrádání ve prospěch určité zájmové skupiny“. V Německu byl podle mínění autorů tento model evidentní – hospodářsky nerentabilní vrstva junkerů představovala záštitu konzervativního režimu a oporu státu. Proto byly protěžovány její zájmy, které s německým nacionalismem plně souzněly.⁵⁸

⁵⁵ Tento názor autoři přejali od německého historika Heinricha von Treitschkeho (1834–1896).

⁵⁶ Agnelli – Cabiati, *Federazione europea*, s. 19–22.

⁵⁷ Do opozice vůči tomuto vývoji stavěli autoři údajně pokročilejší anglický příklad. Británie tak již ve svém historickém vývoji prošla všemi kritickými fázemi, jejichž důsledky kontinentální Evropu stále ještě sužovaly. Národ v anglickém pojetí byl podle autorů vyjádřením svrchovanosti lidu.

⁵⁸ Tamtéž, s. 39 a 40.

Půlstoletí před první světovou válkou bylo však dle Agnelliho a Cabiatiho nejen periodou vzrůstajícího nacionalismu a nepřátelství mezi velmocemi, nýbrž zároveň i obdobím bezprecedentní internacionalizace v ekonomice, vědě a umění. Válka se stala zdánlivě čímsi vzdáleným a nepravděpodobným, něčím, co se vytrácelo ze zkušenosti současníků. Mezinárodní sblížení a propojování osudů ji činilo v představách jakoby nemožnou. Paradoxem tohoto vývoje však bylo paralelní nebyvalé zbrojení, důkladný vojenský výcvik obyvatelstva a všeobecná příprava na budoucí střetnutí, jevy, které se odehrávaly po dlouhou dobu jen nanečisto a vzhledem k absenci reálných konfliktů mohly vzbudit dojem, že takovými i zůstanou. Ve skutečnosti se podle Agnelliho a Cabiatiho pod povrchem vývoje evropských společností skrýval hlubší rozpor – nesoulad mezi ekonomickou, vědeckou a uměleckou sférou na jedné a politicko-vojenskou sférou na druhé straně. Uspořádání států neodpovídalo internacionalizované společnosti průmyslu, vědy a umění a bylo založeno na starém „legitimistickém a konzervativním duchu“. Internacionalizovaným sférám lidské činnosti chyběl „politický základ stavby“ (*il fondamento politico di questo edificio*), internacionální stát. Protože internacionalizované oblasti lidské aktivity (ekonomika, věda, umění) nevytvořily vlastní ideologii, scházela jim organizovanost, dostatečné vědomí společné identity a společného zájmu. Nedosáhly tudíž politického krytí a mohla tak vzniknout válka, v níž byly internacionální ekonomické a vědecké síly strženy na stranu legitimistického státu.⁵⁹

První světová válka vznikla podle Agnelliho a Cabiatiho jako konflikt mezi národy a národní prvek zpočátku dominoval též válečným cílům. Iniciátorem válečného střetnutí bylo v pojetí autorů jednoznačně Německo. Proti německé koncepci imperiálního uspořádání se přitom údajně postavily zejména latinské národy, které se „chopily příležitosti, aby rozpoutaného konfliktu využily k prosazení svých národních požadavků v Alsasku a Lotrinsku, v jižním Tyrolsku, na Istrii a v zájmových sférách v Africe a Asii“.⁶⁰ Válečné angažmá Velké Británie a později USA však konflikt kvalitativně změnilo. Britské impérium i USA „již překonaly historickou fázi národa a dospěly ke koncepci *Commonwealthu*“. Vnesly tím do války odlišné cíle, které nadále nebyly založeny na národním zájmu a teritoriálních požadavcích, nýbrž na principu světové bezpečnosti. Byla údajně zahájena cesta k nové psychologii, jež se vymykala z dosavadních rámců uvažování o prostoru – prastarý ideál získání území protivníka se měl změnit v demokratický požadavek federalizace.⁶¹

Případné utvoření konfederace či volného uskupení států pod názvem „Společnost národů“ považovali Agnelli a Cabiati za nedostatečné řešení.⁶² Obavy plynuly oprávněně z předpokladu, že by se podobný orgán bez dostatečné exekutivní pravomoci a vlastního nezávislého silového jištění stal jen nástrojem v rukou členských států a jeho rozhodnutí by odvisela od toho, který z členů na sebe strhne momentální mocenskou převahu. Historické argumenty podle Agnelliho a Cabiatiho hovořily proti konfederativnímu uspořádání, výběr historických příkladů učiněný autory byl však až příliš nápadně účelový –

⁵⁹ Tamtéž, s. 3–6.

⁶⁰ Ačkoliv autoři otevřeně deklarovali nebezpečí německé expanze na východ, je v této souvislosti ve srovnávací perspektivě překvapující, že nechávali zcela mimo pozornost interpretaci války jako germánsko-slovanského střetnutí, tak běžnou v Německu i slovanských zemích.

⁶¹ Agnelli – Cabiati, *Federazione europea*, s. 47–49.

⁶² Tamtéž, s. 64.

z důvodu nedostatku centrální autority tak neuspěla konfederace antických řeckých států, ztroskotalo raně novověké Holandsko a zanikla Svatá říše římská (byť existovala tisíc let). V nejnovější době byly pak neúspěchem korunovány i iniciativy Svaté aliance ponapoleonských dob. Když USA ve svých počátcích mezi lety 1776 a 1787 fungovaly na základě konfederativní ústavy, potácely se podle autorů na pokraji zhroutilí. Další americký vývoj by však naproti tomu měl být dle Agnelliho a Cabiatiho pro poválečnou Evropu vzorem. Moudří američtí vůdci prosadily roku 1787 posílení centrální moci, stát začal záhy vzkvétat a stal se nejlepším příkladem demokratického uspořádání.⁶³

Budoucí evropská federace by podle Agnelliho a Cabiatiho v zájmu vlastní úspěšnosti měla mít centrální vládu, jejíž pravomoci by byly založeny na čtyřech pilířích – vlastní zahraniční politice, ozbrojených silách, federálních financích a společné celní politice. Podstatnou úlohu měl sehrávat mezinárodní soud (*Tribunale Supremo*), jehož kompetence ve vynášení pravomocných rozhodnutí by byla garantována federálními mocenskými složkami. Členské státy by mimo sféru naznačených pilířů měly „úplnou ekonomickou, sociální a legislativní svobodu“ a měly by rovněž být ustaveny tak, aby „respektovaly v maximální možné míře národnostní princip“. Součinnost mezi členskými zeměmi a federálním centrem by spočívala na samosprávě na jedné a závazných federálních právních měřítcích pro vztahy mezi státy na druhé straně. Ze vztahů mezi zeměmi měla být vyloučena náhoda a momentální mocenská převaha.

Jako vzor sloužila Agnellimu a Cabiatiho organizace Britského impéria, traktovaná však v poněkud naivní a idealistické podobě. Britské impérium podle autorů postavilo vztah anglického centra k závislým zemím na principu samosprávy (*self-government*), „respektovalo víru, kulturu a domácí instituce každé ze zahrnutých zemí“, a právě proto dosáhlo nezměrného úspěchu. „Válečnický a absolutistický stát“ německého typu, jehož protagonisté zakládali své vztahy vůči ostatním na kulturním imperialismu, byl sice podle Agelliho a Cabiatiho vždy v dějinách způsobilější dobýt rychle rozsáhlá teritoria, nikoliv však již nabytá území udržet.⁶⁴

Největší dosah měl mít vznik evropské federace v ekonomické sféře. Celý evropský kontinent se po utvoření federace měl přetvořit v „jediný společný trh“ (*un unico mercato di produzione*), což by odstranilo zbytečné úřední procedury a s nimi spojené vysoké veřejné výdaje a neefektivnost. Koncepce v této souvislosti opět argumentovala skutečností, že představa ekonomicky soběstačného národního prostoru znamená výhodu jen pro úzkou skupinu vládnoucí vrstvy, nikoliv pro masu národa. Principem evropské federace mělo být zároveň vyrovnávání ekonomických rozdílů mezi zaostalejšími a vyspělejšími částmi kontinentu, prospěšné pro Evropu jako celek.⁶⁵ Otevřenou nicméně zůstala jak otázka, které země by se měly stát členy federace (tedy geografické vymezení), tak i způsob, jak by byly ustavovány centrální orgány a kdo by federální reprezentanty vybíral. V návaznosti na to zůstal nejasným i problém způsobu financování federálních činností.

Agnelli a Cabiati byli přesvědčeni, že evropská federace musí po válce vzniknout na základě všeobecné vůle, tedy nutně i vůle německé. Neměla by být nadiktovaná jako

⁶³ Tamtéž, s. 53–54.

⁶⁴ Tamtéž, s. 84–85.

⁶⁵ Tamtéž, s. 78–81. V této otázce Agnelli a Cabiati ocenili jinak kritizovanou Naumannovu koncepci Mitteleuropu a princip vyrovnávání hospodářské úrovně mezi Německem a Rakouskem-Uherskem.

princip prosazovaný pouze Dohodou. Dohoda se podle autorů nesmí nechat opít vítězstvím a vidinou kořisti – potom by totiž po válce v řadách německých protivníků převládl nacionalistický duch, v Německu by automaticky vzrostl revanšismus a „neučinilo by se tak nic pro lidstvo, demokracii a svobodu“.⁶⁶

Národní prostor

Zánik multinacionálních říší spolu se zrodem řady nových národních států s početnými etnickými menšinami představovaly patrně nejviditelnější změny způsobené první světovou válkou. Ačkoliv lze považovat roli národní otázky při rozpoutání válečného střetnutí za přinejmenším spornou, jsou výsledky první světové války někdy interpretovány jako přechod k totálnímu národnímu státu, historický posun od období imperiálního státního zřízení k národu jako absolutní hodnotě a náboženství.⁶⁷ Pojmy národ a nacionalismus měnily z pohledu historické sémantiky postupně zcela své konotace. Významový přechod se ohlašoval již na přelomu 19. a 20. století. Liberální a demokratická interpretace národního hnutí, založená přinejmenším v rétorické rovině na bratrství mezi národy usilujícími o svobodu, se dostávala do hodnotového střetu s ideologií expanzionistického pojetí národa. Čelní představitelé expanzionistického pojetí paradoxně pocházeli z původně protinárodních vrstev (panovník, aristokracie, byrokracie) a příznivci této tendence z řad lidu se náhle rekrutovali z dříve národně vlašných či do národního hnutí nezapojených kruhů.⁶⁸ A právě v tomto momentě začalo docházet k matení pojmů, překrývání starých a nových významů, jež působí nejasnosti dodnes. V naznačeném kontextu je třeba dešifrovat polohy, v nichž srovnávané projekty s problémem národa pracovaly. Národní otázka se stala natolik silnou, že se problému jejího řešení nemohla vyhnout žádná geopolitická koncepce. Komparace se v tomto ohledu pokouší odpovědět na otázky, jak viděly jednotlivé studované koncepce úlohu národa v budoucím navrhovaném uspořádání a jak vnímaly vztah mezi národy malými a velkými a mezi imperiálním zájmem a demokratickým právem na sebeurčení.

Jádro Masarykovy vize Nové Evropy představoval projekt poválečného uspořádání založeného na národním principu a plné suverenitě vyplývající z demokratického práva na sebeurčení. Podle Masaryka směřovala k tomuto vývoji historická nutnost – historie údajně ukazovala, že velké mnohonárodnostní státy spějí k zániku. Národnostní uvědomění bylo v Masarykově pojetí v historickém kontextu nerozlučně spjata s pozvolnou

⁶⁶ Srov. Agnelli – Cabiati, *Federazione europea*, s. 90: „Prušáctví není pouze v Prusku. Je v každém z nás. Je to nepřítel, kterého musíme definitivně zničit.“

⁶⁷ Srov. E. Hobsbawm, *Národy a nacionalismus od roku 1780*, Brno 2000, s. 99–127; Schulze, *Stát a národ v evropských dějinách*, s. 201.

⁶⁸ Jürgen Osterhammel vyslovil tezi, že přemrštěný nacionalismus, který dospěl v meziválečném období vrcholu ve fašistických říších, byl spíše negací národního státu a zároveň vyvrcholením státu imperiálního, neboť své úsilí záhy obracel vně, mimo prostor obývaný národem, což je příznakem imperialismu a nikoliv nacionalismu. Srov. J. Osterhammel, *Geschichtsschreibung jenseits des Nationalstaats*, Göttingen 2001, s. 330–332. Analýza uchopení a ovládnutí národních hnutí ze strany původně protinárodních panovníků a aristokracie představuje významný přínos práce Benedicta Andersona. Při výkladu jeho díla však stojí bohužel většinou ve stínu samotného utváření „představ společenství“ (*imagined communities*). Srov. B. Anderson, *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008, s. 97–124, zvl. potom s. 123.

modernizací a demokratizací společnosti. Cesta od středověké společenské a geografické organizace založené na „církví, císařství a státech“ k modernímu národnímu uvědomění byla zahájena reformací a završena osvícenskou filozofií 18. století, kdy národnostní cit zdomácněl ve všech oblastech života. Národnost se přitom podle Masarykova názoru v praktickém ohledu projevovala v první řadě jazykem, a byla tudíž přirozenou základní jednotkou uspořádání lidstva, jemuž by měla odpovídat i politická organizace.⁶⁹

Malý národ měl v Masarykově pojetí oproti velkému jednu podstatnou výhodu – vykonával údajně veškerou svou činnost intenzivně, protože si nemohl dovolit extenzivní spoléhání se na početní převahu. Výroky o malých poměrech a periferiálnosti Masaryk pokládal za fráze pronášené ze strany akce neschopných jedinců, které samy přispívají ke vzniku nepříznivých poměrů a k jejich reprodukci.⁷⁰ Základním problémem prostorového uspořádání Evropy a světa se podle Masaryka ve světové válce stal rozpor mezi národem a státem, interpretovaný jako nesoulad imperiální ideje (státní myšlení) a práva na sebeurčení (myšlení národní). Expandující Německo a na něm závislé Rakousko-Uhersko reprezentovaly státní myšlení – politické, hospodářské a vojenské zájmy prosazované na úkor vůle obyvatelstva žijícího na určitém území. Imperiální ideu stojící v opozici vůči národní myšlence ztotožňoval Masaryk v první řadě s pangermánským šovinismem – ten učinil „z Rakouska-Uherska německou kolonii a most na Balkán a do bližší Afriky“. Pangermáni začali šířit nenávisť vůči Slovanům a vzhledem ke své geografické pozici se jim prvním trnem v oku stali Češi a Poláci. Z německé strany se začaly na konci 19. století šířit teorie o vyhubení a násilné germanizaci, přičemž pangermáni „převrátili historii a sociologii v zoologii a mechaniku“ – prototypem podobného přístupu se v Masarykově prezentaci problému stal výrok německého historika a nositele Nobelovy ceny za literaturu Theodora Mommsena (1817–1903), jenž požadoval, aby „Němci Čechům zpřeráželi tvrdé lebky“.⁷¹ Národ byl naproti tomu v Masarykově pojetí demokratickou entitou, odvozující autoritu od vůle svých příslušníků – na rozdíl od „státu“ byl demokratický národ orientován dovnitř, na budování, nikoliv vně, tzn. na expanzi proti ostatním. Němci při své rozpínavosti podle Masaryka paradoxně negovali národnostní princip, neboť ten byl založen na respektování národnostní identity druhých bez ohledu na velikost národní komunity.⁷²

Naumann a Agnelli s Cabiaticim byli ve srovnání s Masarykovým pojetím vůči budoucím perspektivám národa jakožto samostatného subjektu mezinárodních vztahů spíše

⁶⁹ Masaryk však národnostní otázku na jazykové spory neredukoval. Jednalo se spíše o odkaz na český vývoj, který stál v programové koncepci v popředí. Srov. k tomu Masaryk, *Nová Evropa*, s. 110: „Obsah národnostních sporů je velmi složitý. Někde hraje poměrně větší roli otázka jazyková, jinde je v popředí problém politický... Čechové vedou boj jazykový, ale také politický, dovolávající se svého historického práva na samostatný stát... naproti tomu Irové otázky jazykové téměř neznají, tam je spor více náboženský a politický.“

⁷⁰ K intenzivní práci „malých“ a překonání počáteční periferiálnosti uvádí Masaryk dva historické příklady, které svými ambicemi míří velmi vysoko: Ježíš a jeho stoupenci vyrostli v zapadlé Palestině, Češi stáli svou reformací u počátků novověku a jako první narušili středověkou teokracii. Česká středověká dějiny rovněž údajně ukázaly, jak dobře organizovaná administrace malého státu vedená vzdělaným úřednictvem dokázala účinně čelit mnohonásobně většímu Německu. Stojí též za zmínku, že k podpoře kulturnosti českého národa užil Masaryk v poznámkách ke své práci dvou dalších argumentů – podle oficiální statistiky bylo údajně u Čechů méně analfabetů než u Němců a Češi měli vedle Chorvatů ze všech národů nejlepší lebeční index. Masaryk, *Nová Evropa*, s. 151–152.

⁷¹ Tamtéž, s. 62–68, 119.

⁷² Tamtéž, s. 87–93.

skeptičtí. Zjevný rozdíl mezi německou a italskou koncepcí spočíval však v roli, kterou by měl národ sehrávat v rámci navrhovaných nadnárodních organizací.

Naumannovo pojetí uspořádání Mitteleuropy přikládalo budoucnost silným národům, které měly okolo sebe koncentrovat menší národnosti jako satelity v politickém i hospodářském smyslu. Naumann dával na rozdíl od Masaryka přednost pragmatickému zájmu rozvoje před demokratickou vůlí. Nestavěl se proti demokratickým pravidlům, avšak nevěřil ve fungování, či dokonce efektivnost systému, kde by malé národy měly významnější slovo. V praxi by úplná svoboda rozhodování malých národů podle jeho názoru vedla k nekončícím hádkám o malichernosti, které snad příslušnému etniku připadají důležité, z hlediska rozvoje však představují jen brzdu. Jestliže by však při realizaci Naumannova projektu velké národy získaly převahu, zkrátka by podle autora nepřišly ani národy malé – nově vzniklý nadnárodní prostor by totiž údajně jejich vývoji prospíval hospodářsky i kulturně. Naumannova argumentace byla v tomto směru ve srovnání s Masarykem zcela opačná – malé národy podle německého autora osvědčily svou historickou nežitvatšopnost, neodpovídaly požadavkům rozvoje světového hospodářství v globálním věku a dusily rovněž kulturní pokrok, neboť kultura v malých uzavřených celcích nutně skomírala a měla malý rozhled. Pokud by byla vytvořena Mitteleuropa, získaly by podle Naumanna malé národy středovýchodní Evropy pro svůj vývoj větší ekonomickou a kulturní arénu. Neněmecké národy regionu si však podle Naumanna nemohly představovat, že by v takovém celku byl jejich hlas stejně silný jako hlas Němců. Získaly by ale možnost podílet se na německé kultuře, čerpat z ní a vedle toho rozvíjet i svou kulturu vlastní. Naumann tak zdánlivě nabízel kompromisní vizi mezi všenněmeckými koncepty úplné germanizace a „anarchistickým“ nezávislým rozvojem malých národů – němčina, německý hospodářský model a německá kultura by sloužily jako atributy celku, právo na lokální kulturní odlišnost jako privilegium periferních regionů. Naumannův středoevropský projekt měl tak být pro malé národy spíše garancí, že nebudou vystaveny ještě silnějšímu německému tlaku a nebude nadále zpochybňována samotná otázka jejich nároku na existenci.⁷³

Proti větší úloze malých národů v rámci budoucího společného středoevropského celku hovořila podle Naumanna historie – zatímco se rakouští Němci podíleli na budování společného integračního díla podunajské monarchie, neněmecká etnika hleděla jen na své partikulární zájmy a rakouskému úsilí házela klacky pod nohy. Rakouští Němci na rozdíl od dalších národů monarchie nezaložili své myšlení na negativistické „škole národního útlaku“ a po vzniku národnostního problému v Rakousku pro ně bylo jen těžko pochopitelné, že i oni sami se stávají jen jednou z národnostních sil a musí se v podobném kontextu prosazovat, spíše než aby řešili skutečné problémy své země. Protože se na rozdíl od jiných národností snažili budovat stát, považovali národnostní otázku za druhotný problém, který jim byl vnucen jinými.

⁷³ Velmi výstižně o tom svědčí Naumannův utopický exkurz do budoucnosti, který se vymyká jinak věcnému stylu textu. Naumann si představoval, jak po deseti letech od vydání své knihy přijíždí do Prahy (jež se měla stát hlavním městem Mitteleuropy) a v rozhovoru s předsedou hospodářského výboru Mitteleuropy se nemůže vyhnout otázce, jak je to s Čechy a dalšími neněmeckými Středoevropany, kteří se nejprve zpěchovali na projekt přistoupení. Předseda mu odpověděl, že komunikace nejprve dřela, avšak posléze Češi poznali historickou nevyhnutelnost a hospodářskou nutnost tohoto řešení a podřídili se. K uklidnění animozit potom stačí, „když se mezi komunikací v němčině tu a tam utrousí nějaké to české slovo“. Naumann, *Mitteleuropa*, s. 252–253.

Problém Rakouska-Uherska 19. století spočíval podle Naumanna v zaostalosti malých neněmeckých národů složených z dosud neorganizovaných poddaných.⁷⁴ Údajná kulturní opožděnost se Naumannovi stávala argumentem pro podporu teze o nerentabilitě života malých etnických celků. Stagnace neněmeckých národů bránila dle jeho názoru demokratizaci, neboť menší etnika – s výjimkou Maďarů, kteří jediní vytvořili disciplinovanou politiku s jasnými cíli – nebyla na přechod k parlamentarismu připravena. Rychlá politizace poddanských vrstev vedla údajně k tomu, že se z analfabetů stávali rázem revolucionáři.⁷⁵ Nacionalismus ochromil cestu k parlamentnímu zřízení a demokratickému uspořádání Rakouska. Ztělesněním problémů se přitom v Naumannově pojetí stali Češi, jejichž politická metoda podle Naumanna spočívala v negaci, obstrukcích a bojkotu parlamentních jednání.⁷⁶

Na místo Naumannových pragmatických předpokladů postavil Masaryk psychologické fenomény – velký národ spoléhá podle Masaryka na sílu, neomezené zdroje, je po všech stránkách extenzivní a jeho příslušníci z pohodlní. Zato malý národ, žijící neustále pod existenční hrozbou, nutí sám sebe využít i prostředky a zdroje, které by jinak zůstaly bez povšimnutí, dospívá k novým netušeným kombinacím, novým syntézám a možnostem. A právě to bylo podle Masarykova názoru podstatou pokroku, a tudíž i důvodem pro nezávislost malého národa.⁷⁷

S odlišnou tezí přišli Agnelli a Cabiati, jejichž pojetí se důrazem na vznik nadnárodního celku podobalo Naumannovu projektu, argumentací pro důsledně demokratický postup však mělo daleko blíže k Masarykovi.⁷⁸ Národ nebylo dle Agnelliho a Cabiatiho možné historicky jednotně definovat. Z hlediska hodnot rozlišovala koncepce jeho funkce obrannou a demokratizační od útočné a nacionalistické (obrácené k expanzi směrem vně národního prostoru). Za příklad první funkce sloužilo italské národní hnutí, za vzor druhé potom německé „prušáctví“. Italští karbonáři nevystoupili podle autorů proti Rakušanům proto, že byli cizinci, nýbrž proto, že Rakousko potlačovalo svobodu a bránilo nutným reformám. Ztotožnění nedemokratických vlastností se skutečností, že jejich protagonisty byli Rakušané, a tedy lidé přicházející z prostoru kdesi vně, přišlo až následně, na základě zkušenosti. Italské národní hnutí podle autorů prokázalo, že národnost je „prostředkem k dosažení svobody a nikoliv cílem o sobě“. Podobný vývoj se údajně později projevil i v duchu italského iredentismu – ten byl dle Agnelliho a Cabiatiho pojetí orientován pouze na oblasti obydlené populací usilující o sjednocení s Itálií, nikoliv na rovněž etnicky italskou Korsiku či Nizzu, jež chtěly zůstat součástí Francie.⁷⁹

V evropském kontextu se podle Agnelliho a Cabiatiho od 19. století prosazovaly dva protichůdné názory – na jedné straně stály demokratizační požadavky malých nestátních národů usilujících o prosazení vůle lidu, na druhé potom pragmatické zájmy velmocí a jejich argument o neživotaschopnosti a hospodářské i kulturní nerentabilitě malých celků. Agnelliho a Cabiatiho koncepce se snažila o zaujetí prostředkující pozice, která podle autorů jako jediná mohla vést k evropské stabilitě. K zajištění stability při-

⁷⁴ Tamtéž, s. 95 a 96.

⁷⁵ Tamtéž, s. 81–82.

⁷⁶ Tamtéž, s. 78, 93–94.

⁷⁷ Masaryk, *Nová Evropa*, s. 100–101.

⁷⁸ Protože obě pojetí pocházela z tábora Dohody, odvolávala se shodně na Woodrowa Wilsona.

⁷⁹ Agnelli – Cabiati, *Federazione europea*, s. 30.

tom byla údajně způsobila jen evropská federace, která „není v rozporu s národnostním principem, naopak představuje jediné jeho řešení“. Jakékoliv jiné nové uspořádání by vždy znamenalo nespravedlnost a závdavek k dalším konfliktům. Kdyby totiž byly hranice definovány pouze na základě národního principu, vedlo by to ke vzniku příliš malých států. Jejich prostorové vymezení by neodpovídalo požadavkům hospodářského rozvoje, neboť „materiální zájmy národů (*popoli*) se ne vždy shodují s národností“. Malé státy by se staly nutně předmětem zájmu velmocí a cesta k nové válce by byla otevřena. Pokud by naopak malé národy zůstaly v pozici ovládaných v rámci velkých států, doutnal by latentní konflikt uprostřed státu samého a podhloďoval by veškerou jeho činnost.⁸⁰

Mitteleuropu Agnelli s Cabiati odsoudili jako de facto rozšíření prostoru jednoho národa. Na rozdíl od Naumanna, jenž v rámci Mitteleuropy předpokládal vznik německé kulturní dominance, nemělo vytvoření nadnárodního celku podle Agnelliho a Cabiatiho projektu vést k převaze jednoho nad druhým. Demokraticky vzniklá evropská federace by podle jejich vize představovala možnost, jak skloubit požadavky moderního hospodářství (jež se nemůže vázat národními hranicemi) s otázkou národní. Agnelliho a Cabiatiho pojetí řešení národní otázky v budoucí evropské federaci bylo nicméně dosti vágní, a k možným demokratickým implikacím pro malé národy je proto nutno přistupovat spíše opatrně. Budoucí převaha „velkých“ sice nebyla u Agnelliho a Cabiatiho přímo tematizována, z podtextu však vyplývá, že se s ní mlčky počítalo. O tom svědčí i projektem vyzdvihovaný modelový vzor nadnárodní spolupráce – Britské impérium. V tomto světle se proto italská vize ve vztahu k národní otázce až zas tak zásadně neliší od Naumannova projektu. Podobně jako v rámci Mitteleuropy by budoucí prostorové uspořádání bylo založeno na kombinaci nadnárodní ekonomiky s lokálními národními kulturami. Rozdílem zůstala tedy především dikce německé a italské koncepce – zatímco Naumann argumentoval čistě počitatelnými parametry, silou a historickou nutností, Agnelli a Cabiati podepřeli ekonomické a politické motivy humanistickými a demokratizačními argumenty.

Pozice národa jako kategorie budoucího vývoje zůstala ve všech probíraných koncepcích neotřesená. Ke zpochybnění dospěli nejlíže Agnelli a Cabiati. Národ jako politickou jednotku považovali za historickou veličinu, která vznikla jako přechodná fáze mezi feudalismem a nadnárodním uspořádáním. Autory prosazovaná poválečná federalizace měla přitom přechod k nadnárodnímu politickému řádu završit. Z koncepce je však patrné, že národ si jako přirozená jednotka uspořádání lidstva měl plně uchovat kulturní svébytnost a rovněž dílčí politické pravomoci. Politicky by se tak stal něčím na způsob regionu. Naumannova koncepce byla naproti tomu *kryptonárodní*. Navrhovaný model se Naumann pokoušel představit tak, aby menším národům nevyzníval jako příliš německý. Základním prezentovaným cílem proto nebyla nadřazenost němectví, nýbrž funkčnost. Pragmatická nadnárodně orientovaná argumentace směřovala v projektu Mitteleuropy povětšinou k požadavku prosazení efektivity a pokroku, jichž mohlo být v pojednávaném geografickém prostoru údajně dosaženo jen aplikací organizovaného a výkonného německého modelu hospodářství a společnosti. Popudem k rozšíření německých hospodářských zvyklostí do neněmeckých oblastí byla však v nemalé míře

⁸⁰ Tamtéž, s. 29–32.

rovněž Naumannova snaha o garanci německých pozic ve světě vedená obavami čistě národní povahy – tento motiv byl na základě prostého kalkulu živen strachem z postupné ztráty postavení Německa, které postrádalo zdroje. Nadnárodní plány byly tudíž u Naumanna jak cílem, tak i prostředkem, neboť vizuálně nadnárodní (avšak fakticky německá) Mitteleuropa mohla podle autorova názoru jako jediná zachránit německou *Kultur* před západní *Zivilisation* a východním barbarstvím. Naumannův pokus o maskování německých národních cílů obecným nadnárodním zájmem byl proto snadno odhalitelný a nemohl působit přitažlivě na menší národy, které chtěl Naumann do projektu Mitteleuropu začlenit.

Masaryk setrval na národních pozicích nejjednoznačněji. Přes požadavek radikální reorganizace středovýchodní Evropy, zániku Rakouska-Uherska a zrodu řady malých států se proto jeho koncepce při srovnání jeví jako *nejkonzervativnější*. Masarykem navrhovaná reorganizace kontinentu totiž přes radikální změny nepočítala s revolučním vznikem nových kvalitativních kategorií prostorového uspořádání Evropy, neboť navrhovaný vznik národních států nepostrádal v 19. století historické precedenty. Lze rovněž vyslovit domněnku, že Masarykova vize nevychylovala ve srovnání s Naumannovým projektem či návrhy Agnelliho a Cabiatiho tak frapantním způsobem představu mezinárodněpolitické rovnováhy, která byla v evropském myšlení dlouhodobě uhnžděna.

Nadnárodní prostor

V 19. století se zrodila „světovost“. Tímto termínem Masaryk v návaznosti na Palackého definoval již v *Naší nynější krizi* (1895) jeden ze základních rysů aktuálního stavu lidstva.⁸¹ Přibližně stejným způsobem popisovaly rovněž všechny tři analyzované projekty ve vzájemné shodě situaci, pro niž dosud nenalezly vhodný pojmový aparát a která by byla dnešními slovy nazvána globalizací. Ekonomika, politika i kultura překročily podle autorů územní rámce místních komunit i stávajících států a provázanost osudů jednotlivých částí světa se stala nevyhnutelnou. V dlouhodobějším kontextu konce 19. a prvních dekád 20. století se bezesporu nejednalo o názor nijak unikátní. Poučení současníci si byli vědomi zmenšování světa v důsledku rozvoje technologií a brali plně v úvahu jeho důsledky pro Evropu. Podle logických úvah musela Evropa v budoucnu v návaznosti na rozmach mimoevropských oblastí ztratit své výlučné postavení. Pesimisté viděli perspektivy ještě černěji – Friedrich Nietzsche (1844–1900) považoval již všechny evropské národy za malé, Oswald Spengler (1880–1936) potom po první světové válce hovořil o „zániku Západu“, který podobně jako dříve umdlelé velké kultury dohrál již svou dějinnou úlohu, neboť od svého vzniku ve středověku dosáhl limitního stáří každé kultury, již je vždy vyměřeno osm set až tisíc let života.⁸²

Studované koncepce se shodovaly v názoru, že katastrofální válečný konflikt přes vzájemné vraždění na frontách výrazně přispěl k prohlubování „světovosti“ a že prová-

⁸¹ Srov. T. G. Masaryk, *Česká otázka. Naše nynější krize*, Praha 1948, s. 383–384.

⁸² K tomu srov. O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte I–II*, Wien–Leipzig 1918, 1922. (Česky O. Spengler, *Zánik Západu. Obrisy morfologie světových dějin*, Praha 2010.)

zanost jednotlivých částí světa bezprostředně po skončení konfliktu dále vzroste. Podstatně odlišné však byly důsledky, které z této skutečnosti autoři vyvozovali pro žádoucí poválečné prostorové upořádání kontinentu. Srovnávané programové texty pojednávaly o nadnárodních záležitostech ve dvojmíry – dotýkaly se jednak tématu budoucí nadnárodní organizace, jednak problému stávajících multinacionálních říší. Třetí důležitý okruh představovalo potom zdůvodnění vzniku navrhovaných nadnárodních celků, odpovědi analyzovaných projektů na otázku, proč to které uspořádání má vzniknout a proč je lepší alternativou v porovnání s dalšími možnostmi vývoje, které byly naopak nezdědka prezentovány jako hrozba.

Koncepcí Mitteleuropy Friedricha Naumanna představovala ve srovnávacím pohledu ve vztahu k nadnárodní otázce mezistupeň mezi Masarykovým projektem dosti volné spolupráce nezávislých demokraticky uspořádaných států a Agnellioho a Cabiatioho vizí federace. Mitteleuropu lze snad označit za konfederativní koncept či návrh sjednocení Německa s Rakouskem-Uherskem na základě dualismu, jehož základ by měl spočívat v hospodářské a vojenské unifikaci. Konkrétní podobu a míru pravomocí centrálních orgánů Mitteleuropy nechával Naumann otevřenou, největší pozornost věnoval hospodářským otázkám.⁸³

Územní základ nadnárodní Mitteleuropy Naumann definoval poměrně jasně – jádrem by se stalo Německo s Rakouskem-Uherskem. Zřejmý byl i motiv připojení polských území získaných ve válce na Rusku. Za výchozí provizorní bod pro stanovení východní hranice přitom autorovi sloužil stav fronty z léta 1915 s tím, že více řekne další průběh války. Míra úspěšnosti a síly této plánované užší Mitteleuropy pak měla rozhodnout o případném dalším rozšíření. Po úspěšném utvoření jádra Mitteleuropy by byl prvním dalším cílem budování středoevropského „nadstátu“ prostor Balkánu, jenž byl s Mitteleuropou těsně hospodářsky provázán. Druhá fáze rozšíření by zahrnovala menší germánské země severní a severozápadní Evropy. Třetí možností bylo i začlenění Francie a Itálie.⁸⁴ Významnou úlohu při utváření středoevropské identity připisoval Naumann budoucím orgánům Mitteleuropy. Jakmile by se podle autora utvořila centrální byrokracie, vznikla by automaticky i její identita bez ohledu na to, jak velké pole činnosti by tento orgán měl v době svého vzniku. Byrokracie by se začala sebereprodukovat, strukturovat okolo sebe úlohy a významy vlastní existence a objevila by se tak řada skutečných celostředoevropských zájmů a úkolů, které by jinak zřejmě nikdo nepostřehl a které měly Mitteleuropu smelit.

⁸³ H. C. Meyer výstižně poukázal na skutečnost, že otázka politického uspořádání Mitteleuropy představovala nejslabší článek Naumannovy koncepce. K vágnosti Naumannova výkladu vedla údajně opatrnost vůči pravomocím stávajících státních celků, které by se jinak mohly proti koncepci popudit, a to by vizi jen uškodilo. Srov. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action*, s. 204.

⁸⁴ Naopak mimo prostor Mitteleuropy stály v Naumannově pojetí z evropských států Velká Británie, Rusko a Španělsko. Geopolitické okolnosti údajně neumožňovaly Německu spojit se s Ruskem, neboť taková aliance by ústila v dělení Rakouska-Uherska. Británie podle Naumanna nikdy nebyla skutečným evropským státem. Na kontinentálních záležitostech byla vždy zainteresována jen do té míry, aby se rovnováha sil v kontinentální Evropě nevychýlila v její neprospěch v mimoevropských oblastech. Spolupráce s Británií by Německu ponechávala pouze roli kontinentálního klacku ostrovní říše spojenou s rezignací na vlastní světovou úlohu. Německo by se tak stalo pouhým vykonavatelem britské vůle v Evropě, aniž by pro něj samé mělo spojení s Británií jakoukoliv výhodu. Srov. Naumann, *Mitteleuropa*, s. 56–57.

Naumann nezdídko deklaroval, že životaschopný projekt Mitteleuropy nemůže být založen na německém nacionalismu. Pokládal proto pangermánské vize za utopické. Netaktická velkoněmecká koncepcí středoevropského prostoru ztělesňovala v jeho vnímání nevyhnutelný krach jednotné Mitteleuropy. Přestože se ale Naumann ve svém projektu snažil cíle formulovat v podobě přijatelné pro menší národy, zůstalo celkové vyznění spíše hegemonistické. Příznačný rys Naumannova přístupu spočíval v ohledu na specifika Rakouska-Uherska jako celku, na obavy rakouských Němců ze ztráty regionální svěbytnosti (po vzoru jihoněmeckých států v letech 1870/1871) a na uherské zájmy. Zřetel kladený na otázku slovanských národů byl daleko menší.⁸⁵ Naumannova koncepcí se přes opakované odmítání upřílišněného německého nacionalismu a zdůrazňování nadnárodní povahy Mitteleuropy nevymanila z představy německé kulturní převahy, a to nejen v Mitteleuropě, nýbrž rovněž v samotném Rakousku-Uhersku jakožto v jedné z jejích základních součástí. Jinými slovy, nejen navrhovaný *Oberstaat* Mitteleuropa, nýbrž i jeho členský *Staat* Rakousko měl být založen na německé dominanci. Jen v případě Uherska koncepcí připouštěla zvláštní statut, patrně pozici třetího členu, kde by rozhodující kulturní váhu mělo etnikum maďarské. Není třeba zdůrazňovat, že argumentace pro podobné uspořádání byla založena na předpokladu větší kulturní pokročilosti Němců a do značné míry i Maďarů, vyplývající dle Naumanna z historického vývoje. Německou „východní marku“ považoval autor za historické jádro podunajské monarchie, k němuž se postupně přičlenily další oblasti, přičemž celý stát byl „předsunutým táborem německví“ (*ein erweiterter Vorwerk des Deutschtums*). V hodnocení dějinné úlohy Rakouska jako předvoje německého pronikání na východ se přitom Naumann nápadně shodoval s Masarykem (viz dále), pochopitelně pouze s rozdílem hodnotícího znaménka a implikací pro kulturní vývoj regionu.

Říšskoněmecká převaha nad Rakouskem-Uherskem v rámci plánované Mitteleuropy byla Naumannem formulována velmi obezřetně. Měla vyvolávat dojem vzájemného doplňování. Projekt Mitteleuropy nepopíral značnou rozdílnost říšského Německa a Rakouska-Uherska, interpretoval ji však jako souhru dialektických protikladů, již je třeba využít – tradice vedle modernity, romantika vedle techniky, katolicismus vedle protestantismu i rakouská rozmanitost vedle německé jednoty měly přispět k syntéze.⁸⁶ Naumann předně zdůraznil rakouské historické zkušenosti s řešením národnostních otázek, neboť podunajská monarchie údajně víceméně úspěšně a bez větších třenic sjednotila vzájemně protichůdné síly. Z historického hlediska představovalo Rakousko podle Naumanna předobraz Mitteleuropy a možný model soužití rozlišných národů v budoucím středoevropském soustátí. V argumentačním ohledu se tak Rakousko-Uhersko podobně jako dřívější Svatá říše římská stalo v Naumannově koncepcí pro budoucí středoevropský „nadstát“ vzorem. Jeho praktická úloha v budoucnu měla však být poněkud skrovnější. Co bylo v rétorické rovině prezentováno jako vzájemné doplňování, ztělesňovalo ve sku-

⁸⁵ Je si nicméně nutno uvědomit, že se silněji proslovanskou koncepcí by Naumann v dobovém kontextu jednoduše nemohl předstoupit před německé publikum.

⁸⁶ Naumann, *Mitteleuropa*, s. 11–14. Naumann pro usmíření pruského (německého) a rakouského pohledu užil příklad z 18. století a tvrdil, že Friedricha II. a Marii Terezií nelze vnímat jako protiklady, ale spíše jako doplňky. Označil je za představitele jedině Walhally (*Gestalten der gleichen Walhalla*), jako matku a otce téhož ducha (*Landesvater und Landesmutter desselben Geistes*). Podobně lze údajně vnímat i vztah Metternicha a von Steina či Viléma I. a Františka Josefa I. Srov. Naumann, *Mitteleuropa*, s. 33–36.

tečnosti při bližším pohledu faktickou německou převahu. Německé Rakousko přinášelo podle Naumannova názoru již v minulosti jednotlivým zúčastněným národům výhody německého pořádku. Do budoucna měli Němci rakouské národy poučit o hospodářství, vědě, technice a řízení státu a celá Mitteleuropa by dle Naumannova návrhu přejala německou ekonomickou předlohu. Rakušané (a v Naumannově pojetí v tomto ohledu takřka výhradně rakouští Němci) měli zase přispívat ke společnému dílu v oblasti estetiky a kultury, kde říšské Němce dosud převyšovali.⁸⁷ Zatímco by tedy Německo určovalo tón v ekonomice, vojenství a politice, Rakousku-Uhersku by zbyla nadstavbová sféra kultury a umění. Z navrhované koncepce je evidentní, že Rakousko by v souhře tahalo za kratší provaz, podobně jako malé národy by však dostalo alespoň možnost představovat si vyváženost.

Agnelli a Cabiati na rozdíl od Naumanna vnímali nadnárodní prostor jako skutečnou *nenacionální* arénu. Ve srovnání s koncepcí Mitteleuropy požadovali *odloučenost* centrálních orgánů federace od zájmů a nátlakových akcí jednotlivých členských států. Koncepce rovněž nepočítala s ekonomickou ani kulturní převahou jednoho státu či národa v rámci celku. Orgány federace by podle projektu měly být plně nezávislé, přičemž by jejich samostatnost byla zajištěna vlastním mocenským aparátem ztělesňovaným zejména armádou. Federální vojsko mělo být dostatečně silné, aby prokazovalo schopnost případným pretenzím členů čelit. Agnellioho a Cabiatioho koncepce byla však ve svých návrzích nadnárodního uspořádání ve srovnání s Naumannovým projektem daleko méně konkrétní. Díky tomu si italský projekt mohl dovolit jistý idealismus vyhovující všem. Protože návrh ani náznakem neřešil otázku, které evropské země by byly členy navrhované federace, umně se vyhnul řadě zásadních otázek. V náznacích byl nastíněn vznik centrálních orgánů federace, avšak nejzásadnější věc – kým by byly ustavovány – zůstala mimo pozornost. Ve vztahu k problému hranic zůstalo nevyjasněno jak vymezení budoucí federované Evropy, tak i rozhranění poválečných členských států. Je přitom zjevné, že s jejich nemalými úpravami autoři počítali – podobně jako Masaryk se totiž domnívali, že poválečné státy by měly v co největší možné míře respektovat národnostní princip.

Postoj Agnellioho a Cabiatioho ke stávajícím nadnárodním říším byl ambivalentní a nelze jej generalizovat. Britské impérium se mělo stát vzorem budoucí federace a rovněž USA byly považovány za model nadnárodního státu. Zcela odlišný byl však postoj k nadnárodním říším Centrálních mocností. Prusko podle autorů násilně sjednotilo Německo a chtělo podobným způsobem na národním útlaku vybudovat Mitteleuropu. Rakousko-Uhersko bylo zase rezervoárem protimoderního feudálního myšlení, jehož mocenský aparát dosud mentálně nedospěl ani na úroveň národního hnutí první poloviny 19. století, a tudíž nemohl pochopit zásady demokracie a liberalismu. Přesto však projekt evropské federace nehovořil o poválečném osudu podunajské monarchie jasně a mezi řádky se skrývala výhrada proti jejímu možnému zániku vedená strachem z Německa. Kdyby totiž Rakousko padlo, připojili by se Němci nacházející se dosud pod habsburským žezlem podle Agnellioho a Cabiatioho dříve či později k Německu – a německé přičlenění alpských zemí by znamenalo v první řadě „postup Němců až k hranicím

⁸⁷ Říšští Němci se podle Naumanna v oblasti kultury vždy obraceli spíše k Paříži, v nové Mitteleuropě bude však Paříž nahrazena Vídní. Naumann, *Mitteleuropa*, s. 129–131.

Itálie, jejich přiblížení k Jadranu, a tedy i otevření otázky terstského přístavu“, která je údajně „prvořadou záležitostí nejen z italského, ale i z celoevropského hlediska, mnohem významnější než otázka Alsaska a Lotrinska“.⁸⁸

Masaryk připouštěl možnost federalizace poválečné Evropy a za předpokladu demokratického konsenzu malých i velkých považoval takovou vyhlídku za potenciálně prospěšnou. Případný vznik nadnárodního evropského uskupení však nepokládal za cíl stávající války. Konflikt měl dle jeho názoru především docílit prosazení demokratických pravidel, a to v dobovém kontextu ve vztahu k prostorovému uspořádání kontinentu znamenalo dosažení plného práva národů na sebeurčení. Jestliže by se poté již svobodné národy shodly na utvoření federace, Evropě by to jen prospělo. Na druhou stranu však Masaryk rovněž varoval: Fungující federace nemůže vzniknout vnučením federálního konceptu jednotlivým národním jednotkám či dokonce na základě imperiálních metod. Cesta k ní musí vést prostřednictvím přirozeného vývoje a národy se mohou uskupit až poté, kdy si sami jejich příslušníci uvědomí potřebu takového uspořádání, což by vyžadovalo specifického ducha, mentální naladění, kterým si Masaryk dosud u evropských národů nebyl jist. Nevhodně nastavené nadnárodní organizace by podle Masarykova názoru mohly hlavnímu cíli ztělesňovanému demokracií a zachováním klidu a míru spíše uškodit. Konceptci Nové Evropy lze proto v tomto směru interpretovat jako varování před novým vznikem „Rakouska“ a jeho osudem. Vláda dle Masaryka musí stát blízko lidu, nesmí být abstraktní, anonymní a vzdálenou organizací. Přesně opačně však mířilo Rakousko a jeho vládnoucí kruhy. Původní obranný motiv vzniku podunajské monarchie časem vyprchal, co však zůstalo, byla nomenklatura a dynastie odtržená od reality. A podobný osud stíhal podle Masarykova názoru všechny příliš velké celky – deteritorializovaná byrokracie v centru si vytvořila vlastní svět a uměle vymýšlela raison d'être své existence a svého počínání v prostředí, kde byla ve skutečnosti přítěží rozvoji. V tomto ohledu se Masarykovo pojetí výrazně lišilo od Naumannova nazírání. Naumann pokládal budoucí etablovanou středoevropskou byrokracií za jeden ze základů identity Mitteleuropy.

„Světovost“ podle Masaryka nespočívala v organizacích – ekonomika, kultura a myšlení se nestanou více nadnárodními, když vznikne nadnárodní politický celek. Mnohdy právě naopak – nadnárodní celky typu Rakouska vedou k vyhrocování nacionalismu a vzájemné nevráživosti. Nejvýznamnější nový rys „světovosti“, posílený zděšením nad hrůzami světové války, měl tak v souladu s Masarykovou koncepcí spočívat ve světovosti hodnot a měřítek, v přijetí demokratického modelu, a tím i v respektu k vůli jednotlivých národů bez ohledu na velikost. A tato vůle dle Masarykova názoru směřovala k osvobození malých národů.

Spíše než o představě evropského sjednocování lze v případě Nové Evropy hovořit o přání stability a obecného přijetí demokratických pravidel hry. Jestliže Masaryk vyslovil

⁸⁸ Agnelli – Cabiati, *Federazione europea*, s. 29–32. Srov. v té souvislosti argumentačně protikladný Masarykův postoj vůči německé otázce v Rakousku, vyjádřený v rozhovoru s francouzským předsedou vlády Aristidem Briandem v únoru 1916, který byl vůbec prvním oficiálním setkáním Masaryka s vysokým představitelem Dohody. Masaryk tehdy argumentoval: „Co je víc, padesát nebo sedm? Když Rakousko vyhraje, Němci mají k dispozici padesát milionů [obyvatel], neboť Rakousko proti Německu nepůjde... když Rakousko rozbijete, pak s Němci půjde nanejvýš sedm milionů, neboť Rakousko jich [Němců] víc nemá.“ Cit. dle Š. Polák, *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou*. Sv. 5, Praha 2009, s. 113.

předpoklad, že „demokracie pracuje k tomu, aby byl jeden ovčinec a jeden pastýř“, myslel tím spíše obecně závazná pravidla jednání s druhým v osobním i mezinárodně politickém měřítku než vznik nadnárodních celků. Demokracie byla v Masarykově pojetí ukotvena v mentalitě, nikoliv v politické organizaci. Zásadou všech ujednání ohledně uspořádání poválečné Evropy a světa měla sice být „snaha usnadnit mezinárodní organizaci všech národů Evropy a sblížit je s národy Asie a Ameriky“, avšak pouze „uzná-li se potřeba, budou utvořeny některé těsnější spolky národů“.⁸⁹

Masarykův deklarovaný vztah ke stávajícím multinacionálním říším byl negativní, koncepce Nové Evropy se však příznačně obracela pouze proti Rakousku-Uhersku a v dílčím ohledu proti Osmanské říši. Ve srovnání s projektem Agnelliho a Cabiatiho nehledala sice vzor v nadnárodním uspořádání Britské říše, o otázce osudu a práva na sebeurčení kolonizovaných a z evropského hlediska nehistorických národů nicméně taktně pomlčela. Velmi shovívavá byla i vůči Rusku. Ohled na spojence byl pochopitelně z hlediska Masarykových programových priorit nevyhnutelný.

Rakousko podle Masarykova názoru ve své historii postupně přejímalo různé dějinné úlohy, od obrany proti tureckému nebezpečí po násilnou rekatolizaci. Jeden klíčový, Masarykem záporně hodnocený prvek však v jeho dějinném vývoji přetrvával a ztělesňoval kontinuitu – Rakousko sloužilo „německé ideji“ a tvořilo předpolí německé expanze na východ a jihovýchod. Čeští politici 19. století si podle Masaryka tuto skutečnost nepřipouštěli a spíše se snažili hledat v Rakousku historický smysl, neboť tak jako tak neměli možnost zvrátit realitu jeho existence. Přetrvávala Palackého představa, že mezi Němcem, Ruskem a Osmanskou říší musí existovat jednotící síla, která představuje předpoklad existence malých národů. Tato vize byla ale na konci 19. století definitivně podhlohována rakouským podřízením se Prusku a s konečnou platností padla s první světovou válkou, když všechny plány z německé strany usilovaly o udržení německé a maďarské nadvlády a většinou dokonce o její posílení. Ačkoliv některé nejnovější projekty (Masaryk jmenoval Naumanna a sociální demokráty Rennera a Bauera) formulovaly koncepcce uspořádání Rakouska a střední Evropy „chytřeji a slušněji“, cíl německé dominance zůstal nezměněn.⁹⁰ Protože Rakousko vůči svým národům osvědčilo v 19. století jedinou pozitivní schopnost – tu a tam projevit shovívavost a neházet klacky pod nohy –, muselo se dle Masaryka stát varováním budoucího evropského vývoje.

Nezávislost malých národů považoval Masaryk za plně kompatibilní se „světovostí“. Podle koncepce Nové Evropy nebyla samostatnost malých národů s fenoménem zmenšování světa v rozporu, právě naopak – „s individualizací ve všech oborech tuží se organizace individuí... a zároveň se národové újeji spojují... jak se individualizují, usilují o semknutí hospodářské a vůbec se sblížíují po stránce technické kultury“. Národnost a mezinárodnost se tak podle Masarykova názoru vzájemně doplňovaly a snaha o rozbití stávajících států nesměřovala proti mezinárodnosti, ale jednalo se o „boj proti utlačovatelům, kteří zneužívali států k nivelizaci a politické jednotvárnosti“. „Jednota, nikoliv jednotvárnost“ – tak mělo znít základní heslo Nové Evropy.⁹¹

⁸⁹ Masaryk, *Nová Evropa*, s. 191.

⁹⁰ Masaryk přirovnal nabídky malým národům v rámci koncepcí Mitteleuropu ke snaze „nespokojeným národům hodit kost, aby tím účinněji sloužily Berlínu jako východní předvoj“. Tamtéž, s. 174.

⁹¹ Tamtéž, s. 104, 183.

Zdůvodnění a odargumentování optimality navrhovaného prostorového uspořádání představovalo v konstrukci analyzovaných koncepcí stěžejní složku, neboť projekty musely na politickou reprezentaci i publikum působit přesvědčivě. Při srovnání odpovědí na otázku „proč“ je třeba rozlišit zdůvodnění pozitivní (co realizace navrhovaného uspořádání přinese) a negativní (co přinese její neuskutečnění, či dokonce prosazení vizi nepřátel).

Pozitivní argumentace byla diferencovanější – Masaryk a Agnelli s Cabiaticim poukazovali na nutnost prosazení demokratických pravidel, jimž je zvláště u Masaryka místo přikládán až naddějinný eschatologický význam. Italská koncepce zároveň stavěla do popředí údajnou hospodářskou prospěšnost federalizace kontinentu a koncept uzavřené národní ekonomiky označovala za neživotaschopný model. Naumann užil jako argument především pokročilost německého a potažmo středoevropského hospodářského a společenského modelu, jenž se ve stávajících podmínkách bohužel nemohl rozvíjet, protože mu scházelo geografické zázemí. V Německu se podle Naumanna vytvořil více než kde jinde moderní typ organizovaného člověka a komplexní kapitalismus založený na znalostní ekonomice. Pokud by Mitteleuropa nevznikla, přišlo by dílo několika generací vniveč, neboť by převážil vývojově starší západoevropský chaotický kapitalismus volného trhu.

V rámci negativní argumentace představovala společný rys všech třech probíraných koncepcí akcentace ohrožení zvenčí a konstrukce programu na základě obrazu nepřitele. V Naumannově projektu přitom negativní složka vystupovala do popředí o něco silněji než u Masaryka a Agnellio s Cabiaticim a měla kvalitativně poněkud odlišnou povahu. Česká a italská koncepce pojímaly obraz nepřitele spíše jako roli strašáka v pozadí – protagonisté předurčení k realizaci navrhovaných projektů by museli udělat hodně chyb, aby se strašák opět vrátil v plné síle; autoři prezentovali optimistické vyhlídky, protože v jejich prospěch údajně hovořil přirozený dějinný vývoj. Masaryk a Agnelli s Cabiaticim stáli shodně na germanofobní pozici. Jestliže italská koncepce viděla zásadní nebezpečí v realizaci projektu Mitteleuropy a v prušáckém nacionalistickém a militaristickém myšlení, potom Masaryk přidával ještě „prohnilé“ Rakousko, které podle něho nebylo ani tolik hrozbou mocenskou jako spíše ideovou. Prusko bylo sice podle Masaryka militaristické, expanzionistické a nedemokratické, představovalo však alespoň stát s dynamickou kulturou a myšlením zaznamenávající nemalé pokroky. Rakousko představovalo naproti tomu v Masarykově pojetí již pouhou překážku, stát, jenž nedovede nic než házet klacky pod nohy.

Česká i italská koncepce se shodovaly v nezbytnosti úplné porážky „pruského militarismu“, tzn. v požadavku bezpodmínečné kapitulace Německa. V souladu s národními pozicemi se však pochopitelně lišil důraz na geografický směr německé expanze, který autoři považovali za nejnebezpečnější. Masaryk pokládal v souladu se svými programovými cíli za úhlavního nepřitele budoucí demokracie logicky *Drang nach Osten* německého pangermanismu. Italské pojetí sdílelo obavy z německého pronikání na východ a vnímalo případné ovládnutí východní Evropy ze strany Centrálních mocností jako německé vydobytí potenciální materiální základny pro následné ovládnutí Západu. Zároveň ale poukazovalo spíše na údajné jižní směřování německých ambic a na německý zájem o zachycení se v Terstu, a tím i ve Středomoří. Proto se lišil i postoj k Rakousku-Uhersku, které bylo v italské koncepci ne zcela jednoznačně považováno za možnou hradbu proti německým cílům na jihu.

Masaryk a Agnelli s Cabiaticim se ale zároveň snažili německý pangermanismus usvědčit z přežilsti, nemodernosti a odsouzenosti k zániku – proto jen strašák v pozadí. Svě demokratické vize nové Evropy se pokoušeli představit jako neohrožené světlo zítřka, jehož prosazení nemůže vojenská hrozba zabránit. Pangermanismus se tak argumentačně stával pouhou reakcí a slepou uličkou dějin, byť nebezpečnou. Naumann na rozdíl od Masaryka a Agnellého s Cabiaticim ukazoval, že nepřítel řadí na scéně a je třeba konat rychle, protože přichází hodina dvanáctá. V tomto směru panoval v jeho koncepci nápadný soulad s oficiálními postoji dobových německých politických i propagandistických kruhů. Argumenty postavené na strachu z budoucnosti hovořily jasně: Německo nemá dostatečné zdroje pro svůj rozvoj, čas hraje v jeho neprospěch. Británie má pevné zázemí v koloniální říši, USA dynamicky rostou, Rusko má obrovský potenciál a je jen otázkou času, kdy jej začne plně využívat. Jednotná Mitteleuropa musí vzniknout – teď, nebo nikdy. Pokud by se nezrodila jako důsledek stávající války, bylo by pro středoevropské národy již pozdě. Němci by padli nenávratně do role satelitů a klíč k Evropě by získali barbarští Rusové.

Historický argument

Dlouhé 19. století a v mnoha ohledech i první polovina 20. století byly bezpochyby časem „velkých vyprávění“, k nimž nerozlučně patřil i historický výklad. Zdánlivě všeob-
jímající dějinné generalizace a historické legitimizace přesahující svým záběrem dlouhá staletí nebyly výjimkou. Historismus v širším smyslu, tedy historizující ráz takřka všech společenskovědních a nezřídka i přírodovědných disciplín, představoval charakteristický rys intelektuálního myšlení doby. Historie byla považována za integrální složku současnosti a nejlepší vodítka v jednání. Interpretace přítomnosti a budoucnosti skrze minulost prostupovala daleko více než dnes jak myšlením otců zakladatelů věd o společnosti, postav, jež nejsme schopni dle dnešních měřítek přesněji oborově zařadit, tak i argumentací politiků, jejich programy a ideologickými koncepcemi. Tento fenomén tvořil opačnou stranu mince vůči minuciózní práci velké části profesních historiků, kteří naopak až absurdním způsobem odmítali překročit empirická data ověřitelná v pramenech.⁹²

Srovnávací analýza užití historického argumentu ve studovaných projektech odpovídá na dvě otázky. První se ptá, jaké historické příklady koncepce volily. Za tímto účelem postupuje výklad chronologicky. Druhá otázka se poté pokouší synteticky postihnout, k jakým cílům autoři dějinné argumenty užívali. Jistým deficitem komparace je menší míra užití konkrétních historických příkladů u Agnellého s Cabiaticim, zvláště s ohledem na období před Francouzskou revolucí.

V analyzovaných textech představuje první výrazněji zastoupenou historickou periodu středověk. Friedrich Naumann dospěl při hledání předobrazů Mitteleuropy přirozeně ke středověké Svaté říši římské. Svatá říše římská jakožto „mocnost Mitteleuropa“ (*Weltmacht Mitteleuropa*) představovala podle Naumanna záruku stability a byla ve středoevropském prostoru vzorem jednoty a pořádku. Dobu jejího rozmachu kladl Naumann

⁹² K různým polohám pojmu historismus srov. J. Marek, *O historismu a dějepiscetví*, Praha 1992, s. 10–33.

mezi 9. a 16. století (od Karla Velikého po Karla V.). Němečtí císaři tehdejších časů byli podle jeho názoru „středoevropskými typy v pravém slova smyslu“ (*mitteleuropäische Gestalten im vollen Sinne*), a ač nebyla jejich vláda vždy efektivní, všichni Středoevropané ji přijímali jako stabilizující prvek. Během celého středověku tak podle Naumanna existovala vůle k vytvoření jednotného prostoru od Jutska po Jadran a potenciálně až k Sicílii.⁹³ Středověká Mitteleuropa nebyla podle Naumannova názoru jen politickým pojmem – vyznačovala se údajně i svébytnou kulturou a životním stylem, jež ji odlišovaly od francouzských či anglických zvyklostí. Volitelnost císaře a absence hlavního města působily nicméně již ve středověku odstředivě a staly se zárodkem pozdější dezintegrace. Středoevropský prostor zůstal na rozdíl od západních říší (Francie, Británie) na jedné a Ruska na druhé straně nejdéle ve stavu středověké roztržičnosti a neorganizovanosti, což ovlivnilo jeho další vývoj.

V pojetí Masaryka a Agnelliho s Cabiaticim bylo hodnocení významu Říše zcela opačné. Agnelli s Cabiaticim považovali Říši za administrativní moloch postrádající centrální autoritu, vzor historické neúspěšnosti volných uskupení států a konfederací. Její historický příklad užili jako negativní argument při prosazování myšlenky evropské federace, kdy se stavěli proti alternativě na způsob konfederativního uspořádání. Další středověké argumenty v jejich práci vystopovat nelze.

Masarykovo pojmání středověkého období bylo komplexnější. Říši považoval Masaryk za předobraz negativně posuzované teokracie centrálních mocností, za vzor a prvopočátek nedemokratičnosti a odporu proti hodnotám novověku. Ztělesňovala pro něj přitom tradičního nepřítel českého národa a antipod vůči moderním tendencím, které se v českých zemích zvláště v husitském období počínaly prosazovat. Celou tezi rozvinul Masaryk ještě dále a rozšířil ji rovněž na slovenský případ a otázku vztahu Slováků vůči Uherskému království. Na počátku středověku měli Češi i Slováci svou domovinu ve Velkomoravské říši, po jejím pádu se Slováci dostali pod panství Uher a Češi spravovali samostatný stát, jenž se nicméně neustále musel potýkat s náporům Říše. Jako malé národy však Češi i Slováci již ve středověku prokázali účinnost práce malých jednotek – Čechům se ve 13. století podařilo na základě lepší organizace státního zřízení prosadit svou plnou nezávislost na Říši a následně zahájili v rámci husitství přechod od středověku k novověku. Tím se programově odloučili od neživotné říšské teokratické ideje.⁹⁴ Uhry si sice Slováky politicky podmanily, Maďari však čerpali od počátku ze slovenské kultury a byli v tomto ohledu až do novověku na Slovácích závislími.

Období raného novověku (16.–18. století) bylo v Naumannově práci zastoupeno výkladem o přesunu těžiště německého prostoru na východ, o rozmachu nezávislé moci Pruska a Rakouska, a tím i o úpadku Říše. Přes konstatování relativního poklesu významu středoevropského prostoru v evropském systému a přes lítost nad rozštěpením středověké Mitteleuropy nebylo Naumannovo hodnocení epochy raného novověku nijak negativní. V Naumannově vnímání byla tato perioda přípravným obdobím, kdy se pod povrchem rodilo cosi, co bylo současníkovi událostí dosud nezřetelné, co však sehrálo

⁹³ Naumann, *Mitteleuropa*, s. 40–42.

⁹⁴ České teritorium zároveň patřilo podle Masarykova názoru již ve středověku k nejkulturnějším zemím. Srov. Masaryk, *Nová Evropa*, s. 124–125.

prvořadou úlohu v dalším vývoji. Mitteleuropa načas zmizela ze scény, v podhoubí historického procesu se však pozvolna prosazovalo její budoucí vymezení pro 20. století – Prusko rostlo na severovýchodě, Rakousko na jihovýchodě. Pozitivně též podle Naumana pokračovalo ve středověku zahájené pronikání německé kultury na východ, jež údajně přinášelo světlo mezi barbarství. Naproti tomu na západě říšská myšlenka slábla, vysoká kultura skvostných měst v Porýní začala postrádat životní elán a politického ducha a degradovala až na úroveň rozmařilé francouzské *Zivilisation*.

Masarykovo hodnocení raně novověké periody ve střední Evropě lze shrnout několika hesly s negativní konotací – rekatolizace, germanizace, německý *Drang nach Osten*. Husitstvím zahájený přechod k novověku byl udušen „středověkou“ reakcí, a vlastní novověk proto v Masarykově pojetí započal až s koncem 18. století. Zároveň však Masaryk i v Nové Evropě zopakoval své staré tvrzení, podle něhož husitská idea demokracie a skoncování se středověkem přežila, uhnízдила se na Západě a stala se základem reforem a revolucí vedoucích k moderní společnosti a moderní demokracii, kterou je nutno plně prosadit po první světové válce. Masaryk se tak snažil odargumentovat odvěkou českou přináležitost k demokratickým hodnotám a zakořeněný odpor vůči teokracii Centrálních mocností, kterého by měla Dohoda využít a uznat Čechy jako svého spojence.

V otázce německého pronikání na východ Masaryk relativizoval duální antagonismus mezi protestantským Pruskem a katolickým Rakouskem. S Naumannem se v podstatě shodoval v názoru, že východní expanze těchto dvou států byla kompatibilní a otevírala možnost budoucí spolupráce vedoucí ke kulturně německé středovýchodní Evropě. Masaryk zdůraznil, že původní raně středověké Německo mělo germánskou povahu jen v prostoru mezi Labem a Sálou, násilná germanizace však německý kulturní prostor posouvala dále na východ. Protože Němci nemohli při svých nárocích na územní expanzi východním směrem dostatečně dobře využít historický argument, volili podle Masaryka teorie zástupné – příznačným příkladem se stal předpoklad přirozeného historického postupu na východ, který byl podle německých názorů dán vyšší kulturní úrovní a větší přirozenou vitalitou Němců oproti tamnímu původnímu obyvatelstvu.⁹⁵ Z násilí a křivdy se tak v pangermánském pojetí stala ctnost.

Zvláštní pozornost věnoval Masaryk s ohledem na raný novověk pochopitelně Rakousku. Masarykova koncepce přitom akcentovala v první řadě kontrastní vývoj české a uherské otázky a rovněž slovenský problém. Podunajská monarchie, původně obranná federace třech států (České země, Uhry, vlastní Rakousko) proti tureckému nebezpečí z jihovýchodu, podle Masaryka záhy zradila federativní princip a prvořadou pozornost přesměřovala od obrany vůči jinověrcům k potlačení reformace a prosazení katolické oligarchie.⁹⁶ Unie Českých zemí s Rakouskem a Uhrami z roku 1526 dala novému celku jen společného krále a Habsburkové následně provedli neoprávněnou centralizaci. Stalo se tak ale jen de facto, nikoliv de iure. Uhry byly záhy z větší části obsazeny Turky a pod tureckým panstvím zůstaly takřka dvě století. Země svatoštěpánské koruny byly tehdy slabé a reprezentovalo je jen Slovensko. České země naproti tomu představovaly „perlu

⁹⁵ Teoretický podklad tomuto smýšlení dal podle Masaryka historik Heinrich von Treitschke (1834–1896), kterého koncepce Nové Evropy hodnotila jako jednoho z čelných reprezentantů pangermanismu. Masaryk se domníval, že Treitschke zkonstruoval německou historii tak, aby se jejím smyslem stalo rozšiřování životního prostoru.

⁹⁶ Masaryk, *Nová Evropa*, s. 151.

Rakouska“ a politickou páteř státu a po celou dobu existence podunajské monarchie nesly největší finanční i vojenské břímě. Maďarské Uhry musely být nákladně osvobozeny, přičemž se tak stalo „českou, slovenskou a rakouskou krví a penězi“. Češi tudíž nikdy neměli menší právo na samostatnost než Maďaři, další vývoj v Rakousku šel ale odlišným směrem. Jakmile Uhersko získalo opět na síle, Maďaři obrátili všechnu svou energii proti Slovanům a zvláště pak proti Slovákům, kteří jim ve středověku zprostředkovali vyšší kulturu a v raném novověku ztělesňovali poslední záštitu zemí Uherského království proti muslimskému nebezpečí. Tímto vývojem získali Slováci podle Masaryka nezadatelné právo na odtržení od uherské koruny.⁹⁷

Období dlouhého 19. století bylo ve všech analyzovaných koncepcích z přirozených důvodů argumentačně zastoupeno nejsilněji. Počátek této periody (osvětenství, revoluce ve Francii a napoleonské války, americká revoluce) ztělesňoval ve srovnávaných projektech shodně nejvýraznější historický přelom, který je při interpretaci studovaných textů možné označit za přechod od historie k širší přítomnosti. Konkrétní zdůrazňované aspekty tohoto historického přerodu se však pochopitelně lišily v závislosti na programových prioritách jednotlivých projektů.

V Naumannově pojetí padla s napoleonskými válkami definitivně stará Mitteleuropa (Svatá říše římská), kterou po třech staletích vrtkavého vývoje s konečnou platností nahradily Prusko a Rakousko. Nová Mitteleuropa se začala rodit s prvními nesmělými a příležitostnými náznaky spolupráce těchto dvou dřívějších rivalů, byla ale zatím poměrně slabým celkem oscilujícím mezi západním (francouzským) a východním (ruským) velmocenským centrem. Po vídeňském kongresu se Mitteleuropa ustavila de facto pod ruskou ochranou, a tedy na konzervativním absolutistickém základu. Paralelně s tím však podle Naumanna již od napoleonských válek docházelo v prostoru Mitteleuropy k velkému sociálnímu posunu – po francouzském vzoru byla zahájena demokratizace a politizace obyvatelstva. Proto se roku 1848 ve středoevropském regionu „duch Západu postavil proti panství Východu“ a vyvstal požadavek středoevropského sjednocení. Nová tendence však neměla oporu ve vojenské moci, a konzervativní zájmy lokálních vládců proto zatím převážily. Po roce 1849 se idea sjednocení německého a středoevropského teritoria na několik let náhle vytratila a v maloněmecké podobě ji oživil až Bismarck. Německo-francouzská válka v letech 1870–1871 znamenala konečné osvobození Mitteleuropy od Francie, neboť Francie až do tohoto historického momentu silně ovlivňovala dění ve středním a jižním Německu. Po několika staletích závislosti tak podle Naumanna středoevropský prostor roku 1871 konečně dosáhl samostatnosti a cesta k jeho sjednocení byla otevřena. Vývoj během pouhých sta let dospěl v souladu s Naumannovým hodnocením k doslovnému zázraku – za první světové války již byla Mitteleuropa schopna postavit se proti Rusům, Francouzům a Angličanům zároveň.⁹⁸

Masaryk hovořil v souvislosti s 19. stoletím v koncepci Nové Evropy zejména o dvou problémech – prvním byl vývoj odsuzovaného pangermanismu, druhým potom zdůvodnění nároku českého a slovenského národa na samostatný stát. Masarykův výklad pangermanismu dlouhého 19. století lze při srovnávacím pohledu dobře sledovat jako paralelu a zároveň hodnotový kontrast k Naumannovu popisu formování Mittele-

⁹⁷ U Agnelliho s Cabiaticim argumentační zastoupení raného novověku absentovalo.

⁹⁸ Naumann, *Mitteleuropa*, s. 46–48, 52, 56, 58.

leuropy. Co Naumann označoval za proces středoevropského sjednocování, hodnotil Masaryk jako snahu o expanzi a poněmčování. Fenomény považované Naumannem za moderní interpretoval Masaryk jako reakční tmářství. Jestliže Naumann vyzdvihl růst německé vzdělanosti a s ní související pokroky ve vědě, poukázal Masaryk na vojenskou, školometskou a od reality odtrženou povahu německého myšlení, kde profesor a generál představovali takřka zaměnitelné postavy, přehnaná autorita dusila rozvoj a myslitelé těmi nejdůmyslnějšími prostředky hledali cestu, jak dokázat a podepřít největší absurdity.⁹⁹

S ohledem na české dějiny 19. století Masaryk orientoval svou kritiku na rakouskou politiku obecně a zvláště odsoudil rakousko-uherské vyrovnání bez Čechů, které se mu stalo důležitým argumentačním základem pro požadavek zániku monarchie. Rakousko-uherské vyrovnání podle Masaryka založilo politickou koncepci státu na „komplotu dynastie s Němci a Maďary proti Čechům“. Český národ byl zrazen a byla porušena podstata vzniku jednotného soustátí z roku 1526. Jestliže si český národ tehdy zvolil Habsburky za krále, měl v souladu s Masarykovým pojetím také právo „Habsburků dále neuznávat“. Z toho důvodu „[český] národ od roku 1848 stál a stojí v boji proti koruně a těm zemím a národům (Němcům, Maďarům), kteří se proti němu a s ní spojily“. Masaryk šel ještě dále: Jestliže by Češi před rokem 1914 považovali za velký úspěch získání autonomního postavení, neřkuli vznik federace či konec panování habsburské dynastie, potom se ve válce výrazně proměnilo spektrum budoucích možností:

Čechům nestačí koncese národní autonomie a nestačí již ani Rakouská federace, Čechové mají historické právo na samostatnost českých zemí [...] mimo to mají přirozené a historické právo na přičlenění Slovenska brutálně potlačeného Maďary [...] Habsburkové přestávají být českými králi [...] národ je zvolil, národ je propouští.¹⁰⁰

Agnelli a Cabiati považovali období dlouhého 19. století za přechodnou fázi dějinného vývoje Evropy, kdy se jako hlavní aktér dostal na scénu národ. Epocha národa začala v období americké války za nezávislost a Francouzské revoluce a byla podle Agnelliho s Cabiati završena světovou válkou, která měla údajně indikovat přechod k nadnárodnímu uspořádání. Oba považovali americkou válku za nezávislost a Francouzskou revoluci za dvojí historickou transformaci – Francouzská revoluce indikovala rozmach národní myšlenky a přechod od feudální k národní organizaci společnosti (byť sama reprezentovala spíše nadnárodní typ myšlení), výsledky americké války za nezávislost zase ukázaly vzor federativního systému. Vývoj evropského 19. století skýtal podle autorů dva předobrazy federalizace a nadnárodního uspořádání kontinentu – jeden pozitivní, druhý negativní. Projekt sjednocování založený na principu svobodné vůle a demokracie kontrastoval s německou imperiální a expanzivní ideou Mitteleuropu. Výsledek světové války měl poté rozhodnout, který model se prosadí. Německá koncepce se podle názoru Agnelliho a Cabiatiho přes nadnárodní rétoriku zakládala na staré bismarckovské koncepci krve a železa a jejím skutečným základem byl německý nacionalismus postavený ve skutečnosti na prosazování zájmů úzké junkersko-podnikatelské vrstvy. Agnelli s Cabiati se oproti německému nacionalistickému modelu snažili vyzdvihnout

⁹⁹ Masaryk, *Nová Evropa*, s. 131–132.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 149–150.

nadnárodní rozměr původních idejí národního hnutí. Takto pojatá národní myšlenka ztotožněná příznačně s italským hnutím za národní sjednocení se podle autorů zakládala na bratrství mezi národy usilujícími o svobodu. Logickým pokračováním ve změnách podmínek modernějšího a integrovanějšího světa mělo být vyústění v nadnárodní a federalizovanou Evropu. Aktualizace ve vztahu k první světové válce byla přitom nasnadě a ztělesňovala základní bod celé koncepce – buďto vytvoří Němci dříve či později imperiální Mitteleuropu s dominantním německým postavením, nebo se prosadí představa demokratické federace oprostěná od nacionalismu a prusáctví, která zahrne Německo jako rovný celek.

Srovnání způsobu užití historických argumentů ukazuje, že se autoři v historii snažili hledat především předobraz požadovaného poválečného územního uspořádání (Naumann), a pokud takový model nebyl právě k dispozici, pokoušeli se ukázat na logiku dějinného vývoje, která k podobnému pořádku přirozeně vede (Agnelli a Cabiati, Masaryk). Naumann spatřoval ve středoevropských dějinách opakující se motiv integrace, Agnelli a Cabiati ukazovali na linearitu procesu od feudálního panství přes národní stát k nadnárodnímu společenství a Masaryk popisoval krizi imperiálního myšlení mnohonárodnostních říší a zrod demokratické ideje svobodného národa s právem na samostatnost. Významný prvek historické argumentace spočíval též v rozkrytí úmyslů nepřátel, jejichž vize budoucnosti byly na základě historických příkladů zpravidla účelově vydávány za slepé uličky vývoje – u Agnellioho a Cabiatioho i u Masaryka nabýval této podoby přežilý pruský militarismus „Mitteleuropy“, u Naumanna zase odpor malých národů proti historické nutnosti středoevropské integrace. Naumann a Masaryk pracovali též s *historickým nárokem* na základě zásluh či křivdy – Němci se podle Naumanna během dějinného vývoje nejvíce zasloužili o budování střední Evropy, Češi podle Masaryka v podunajské monarchii nenalezli vděk za četné oběti, jež pro stát přinesli, Slováci byli v době turecké expanze uchovateli Uherského království, Maďari je však následně začali potlačovat. Pouze Masaryk užil dějinných příkladů rovněž ve smyslu *historického práva* – protože Rakousko zradilo původní účel monarchie, byli podle Masaryka Češi ze závazků vůči tomuto státu vyvázáni.

Shrnutí komparace: Vize budoucnosti

Když Naumann, Masaryk a Agnelli s Cabiati sestavovali své programy, nespočíval základní motiv jejich práce ve věcné a vědecké analýze národní či nadnárodní otázky a v akademické traktaci historie postavené na důkladném studiu pramenů. Jako tvůrci programových a ideologických textů měli autoři pochopitelně na zřeteli především cíl – a ten se nenacházel v minulosti ani přítomnosti, nýbrž v budoucnosti. Minulost a přítomnost nestály sice v žádném případě stranou, jejich základním úkolem však bylo nabízenou představu budoucnosti důvěryhodně odargumentovat, přesvědčit o její historické logice, oprávněnosti a nevyhnutelnosti. Tímto cílem se řídil výběr argumentačního materiálu i stavba textu.

Srovnávací pohled na národní a nadnárodní otázku i historickou argumentaci tento styl uvažování již namnoze ukázal. Nyní zbývá shrnout, jaké „budoucnosti“ autoři vlastně navrhovali.

- a) **Budoucnost národa jako kategorie uspořádání prostoru** viděli autoři rozdílně. Masaryk se domníval, že prosazení národního uspořádání prostoru představuje završení vývoje od teokracie k demokracii, od středověku k moderní době, naplnění ideálů započatých v první fázi husitstvím a ve druhé poté osvěcenstvím (obrozením). Kulturně-etnický národ se proto měl stát i národem politickým a demokratický přístup podle Masaryka vyžadoval, aby národ ke svému vývoji měl též *plně nezávislé území*. Agnelli s Cabiaticim vnímali naproti tomu moderní národ od počátku procesu jeho utváření jako bytostně politickou entitu spojenou se snahou o zformování nezávislého státu. A tento politický národ se podle nich překonal, přičemž první světová válka představovala indikátor přechodu k nové nadnárodní fázi vývoje, kdy se rozhodující politická a vojenská moc bude koncentrovat v rukou nadnárodní organizace (evropské federace). V rozdílnosti přístupů Masaryka a Agnelliho s Cabiaticim je zřetelně patrná odlišná historická zkušenost. Zatímco Masaryk zdůraznil budoucí význam přechodu od pouhého kulturního národa k národu politickému a vznik nezávislých národních států pokládal za garanci demokracie, Agnelli s Cabiaticim horovali s ohledem na budoucnost pro kulturní národ s omezenou politickou mocí. Ani oni však v žádném případě nepočítali s deterritorializací národa či dokonce s jeho postupným rozplýváním. Friedrich Naumann s ohledem na budoucnost národa rozlišoval mezi velkými silnými a malými slabými etniky. Velká etnika na sebe měla strhnout politickou moc i vedoucí úlohu ve světové kultuře, druhá se měla spokojit s kulturní autonomií, pod kterou se nicméně u Naumanna rozumělo spíše právo na existenci.
- b) **Budoucnost velkých národů** byla zřetelněji popsána pouze u Naumanna – čtyřka světových lídrů (Mittleeuropa, Británie, Rusko, USA) měla rozhodovat o osudu planety. Masaryk nemohl s ohledem na publikum vedoucí úlohu velkých národů v poválečném světě otevřeně připustit. Mezi řádky však lze číst, že v úplnou rovnost malých a velkých národů nevěřil. Z koncepce Nové Evropy je možno usuzovat na pragmatický přístup založený na předpokladu, že malé nezávislé národy budou nuceny kličkovat mezi velmocemi, v případě středovýchodní Evropy především mezi Německem a Ruskem. Z tohoto důvodu se Masaryk přes hojnou rétorickou podporu věci malých národů stavěl proti oslabení Ruska na úkor menších etnik bývalé carské říše, jejichž nezávislost by nahrávala Němcům. Agnelli s Cabiaticim principiálně nerozlišovali mezi velkými a malými národy. Jejich koncepce budoucí evropské federace rovněž neřešila otázku, jaký by byl v rámci nového uspořádání vztah mezi mocnostmi a menšími státy. V evropském kontextu bylo u Agnelliho a Cabiaticim za skutečně „velké“ považováno pouze Německo, jehož ambice měly být prostřednictvím federalizace kontinentu „integrovány“, a tudíž zmírněny.
- c) **Budoucnost malých národů** popisoval Friedrich Naumann s ohledem na možnosti jejich rozvoje v rámci moderního světa velmi skepticky. Považoval je za politicky, ekonomicky i kulturně neperspektivní jednotky. Přesto však ani on nevěřil v jejich zánik či pohlcení ze strany národů velkých a domníval se, že s jejich existencí se lidstvo prostě musí smířit. Masaryk naopak v ostrém kontrastu k Naumannovi pokládal malé národy za nejživotaschopnější typ společensko-politického uspořádání a za podmínku rozvoje kultury. Pozice „na okraji“ nutila podle Masaryka k nesrovnatelně větší intenzitě práce. Agnelli s Cabiaticim se domnívali, že vyřešení národnostní otázky a cíle malých národů mohou být realizovány pouze

v demokraticky založené federaci. Jakékoliv jiné uspořádání by vedlo k národnostním nespravedlnostem.

d) **Budoucnost stávajících nadnárodních impérií** byla v analyzovaných dílech hodnocena dosti ambivalentně, podle toho, jaký argument se autorům v určitém kontextu právě hodil. Naumann v souladu se svou koncepcí nepokládal etnicky smíšená impéria za nadnárodní říše v mocenském a ekonomickém ohledu. Moc na sebe podle Naumanna strhávalo vždy nejsilnější etnikum, ostatní následovala jeho vzor a čerpala z jeho kultury, jež byla vždy krok napřed. Podobným způsobem Naumann vnímal Rakousko-Uhersko i evropské koloniální říše. Podunajská monarchie představovala pro Naumanna skrze soužití více národů pod německým vedením jistou předlohu budoucí Mitteleuropy. Rakousko-Uhersko však podle jeho názoru postrádalo moderní způsoby řízení a moderní ekonomiku – tyto atributy mělo získat prostřednictvím propojení s Německem v rámci Mitteleuropy. Masaryk deklaroval historickou neživotascopnost a neefektivnost nadnárodních říší. Podrobnější čtení však ukazuje, že s ohledem na aktuální zájmy českého národa aplikoval tento koncept promyšleně jen na „nepřátelské“ státy – zvláště na Rakousko-Uhersko, v menší míře i na Osmanskou říši. Rusko z krize nadnárodních říší důmyslně vyčlenil s tím, že tamní etnika ještě nedospěla ke schopnosti samostatné národní existence či nelze určit, zda se jedná či nejedná o Rusy. Otázka nadnárodních koloniálních impérií pak zůstala zcela mimo autorovu pozornost. Agnelli s Cabiati odsuzovali nedemokraticky ovládaná nadnárodní impéria, kde část obyvatelstva ovládala celek. Rakousko tak bylo autory kritizováno nikoliv proto, že představovalo etnicky smíšenou říši, nýbrž proto, že vládnoucí národně německá klika bránila pravidlům moderní společnosti. Podobný argument byl užít i proti Německé říši a jejímu expanzionismu. Agnelli s Cabiati se domnívali, že německý a rakousko-uherský model představují přežilé principy územního uspořádání a jako takové jsou odsouzeny k zániku. Shodovali se tedy v tomto ohledu s Masarykem. Přístup autorů k Centrálním mocnostem však kontrastoval s postojem ke koloniální Britské říši, jejíž fungování mělo být pro budoucí evropskou federaci spolu s americkým modelem naopak vzorem. Na rozdíl od Masarykovy koncepce, která o koloniálních říších mlčela, ztělesňovala tedy u Agnelliho a Cabiatiho jedna verze imperialismu pozitivní předobraz budoucího evropského prostorového uspořádání a druhá odstrašující příklad.

e) **Ideální formu budoucího uspořádání** viděl Friedrich Naumann v systému, kde se silný národ měl stát vůdcem nadnárodního státu a malé národy by byly jeho satelity. Silné centrum okolo sebe údajně přirozeně koncentruje družice. Takovéto systémy se silným centrem a bohatou sítí satelitů existovaly dle Naumanna ve světě dosud tři – Velká Británie, USA a Rusko. Čtvrtým měla být Němci vedená Mitteleuropa; pokud by se nezdařilo její utvoření, stali by se i Němci satelitem. Masaryk pokládal za ideální formu prostorového uspořádání národní státy vzniklé na základě vůle obyvatelstva bez ohledu na velikost národního celku. Případný vznik budoucí nadnárodní organizace zůstal spíše ve výhledu a měl plně záviset na vůli jednotlivých států. Pokud by nadnárodní organizace skutečně vznikla, měla mít dosti volnou formu. Agnelli a Cabiati prosazovali vznik evropské federace s centrálními orgány nezávislými na začleněných státech. Centrální moc měla být dostatečně silná na to, aby se stala garantem proti

partikulárním nárokům kterékoliv členské země, jež by směřovaly proti zemi další. Federální orgány tudíž měly mít k dispozici armádu a měly určovat společnou zahraniční politiku.

Závěr

Srovnávané koncepce nabízely tři verze budoucnosti, tři varianty možného uspořádání evropského prostoru po první světové válce. Ve zmatené době válečného konfliktu se jednalo o modely kontrafaktické. S výjimkou Masarykovy koncepce Nové Evropy, jež byla z větší části realizována, zůstaly v poválečném období studované geopolitické projekty nesplněnými představami. Protože však výsledky války a cíle válčících států nebyly až do skončení konfliktu jednoznačné a doznávaly nezdědka změn ad hoc,¹⁰¹ představovaly srovnávané texty alternativní možnosti, jež se ve vztahu k budoucímu prostorovému uspořádání naskýtal. V tomto kontextu nelze vidět Masarykovu Novou Evropu jako realistický kontrapunkt vůči utopickým představám Friedricha Naumanna a Giovanni Agnelliho s Attiliem Cabiatiem pouze proto, že dva posledně jmenované projekty nebyly uskutečněny. Probírané koncepce by neměly být hodnoceny jen ex post, na základě znalosti dalšího historického vývoje, nýbrž rovněž jako varianty nabízené a předkládané autory dobové politiky a veřejnosti způsobem, jenž se snažil přesvědčit o vlastní věrohodnosti.

Komparativní studie se ve výkladu držela srovnávacích dějin ideologických konceptů, a tudíž dějin idejí. Mimo její záběr tak nutně stojí zodpovězení otázky, jaký měly ideologické koncepty reálný vliv na vznik poválečného prostorového uspořádání (problém politické působnosti) a jak silně se odrážely v uvažování obyvatelstva (problém sociální působnosti). Výsledky práce nicméně ukazují, že v rovině intelektuální historie ztělesňovaly srovnávané projekty rozdílné strategie řešení evropské a národní otázky závislé na zájmech, jež dané pojetí reprezentovalo. Masaryk představil koncept *národně demokratický*, založený na nezávislosti, suverenitě a spolupráci pokud možno národních států, které si samy budou volit míru a formu integrace v nadnárodních celcích. Friedrich Naumann prezentoval vizi uspořádání *národně a nadnárodně pragmatického*. Nevěřil, že by se větší množství zcela rovnoprávných států mohlo shodnout a dospět k efektivně působícímu celku. Proto předpokládal, že v rámci budoucího nadnárodního uspořádání, které potřeby doby vyžadují, musí vedoucí úlohu získat silné národy, z čehož budou mít nakonec hospodářský a kulturní prospěch i národy malé. V té souvislosti byl pro Naumanna charakteristický rovněž pragmatický požadavek odstupňované integrace na základě principu „méně je někdy více“, a to jak z hlediska kompetencí centra, tak i pokud se jednalo o geografické vymezení Mitteleuropy. Konečně Agnelli s Cabiatiem přišli s konceptem *nadnárodně demokratickým* – Evropa měla být uspořádána demokraticky a federativně, základní funkce stávajících států měly převzít na národech nezávislé evropské orgány. Agnelli a Cabiati přitom na rozdíl od Naumanna spíše nivelizovali rozdíl mezi členy a nepočítali s hierarchickým utvářením federace. Zdá se, že podle jejich vize měly kompetence přejít na federální orgány naráz v momentu vzniku sdružení a federativní

¹⁰¹ Srov. k tomu Jindra, *První světová válka*, s. 43–48, 110–143.

celek se neměl geograficky rozšiřovat postupně, nýbrž měl od počátku zahrnovat větší množství států.

Evropské dějiny ukazují, že tato navržená typologie může mít v rámci vývoje idejí evropského prostorového uspořádání širší implikace. Lze přitom vyslovit tezi, že tři nastíněné verze uspořádání evropského prostoru (národně demokratická, nadnárodně pragmatická, nadnárodně demokratická) mají v obecné rovině historický potenciál cyklicky se vracet a v souvislosti s konstelací sil střídavě získávat převahu či ztrácet na relevanci. Historie se neodehrává jen jako sled uskutečněného dění, nýbrž i v lidské imaginaci, v představách o tom, jaký svět je, ale rovněž jaký by měl být. V této perspektivě je pak možno formulovat domněnku, že tři nastíněné proudy v evropských dějinách 20. století vedle sebe žily v meziválečném období, všechny se následně více či méně podílely na tzv. evropské integraci a v rovině představ i skutečnosti žijí rovněž dnes. Odpovídající tendence není těžké hledat – model víceetapové evropské integrace uspořádané okolo hospodářského a mocenského jádra (národně a nadnárodně pragmatická varianta), integrovaná Evropa spolupracujících států a národů s limitovanou mocí centra (národně demokratická varianta) a Evropa jako jednotný politicko-hospodářský celek, v němž se politické hranice mezi státy a národy údajně vytrácejí a zůstává kulturní svébytnost (nadnárodně demokratická varianta), jsou výstižnými příklady.

Komparativní výzkum představený v této studii je zachycením dílčího výseku v rámci naznačené aktuální otázky, jejíž působnost není ani zdaleka omezena jen na minulost. Tím však není řečeno, že by se ideové proudy dotýkající se prostorového uspořádání kontinentu omezovaly právě na nastíněné tři typy. Otázka, zda je teze o širší platnosti navržené typologie verifikovatelná, je spíše sama výsledkem předkládané studie než dotazem, na který by prezentovaný text měl odpovídat.

FIRST WORLD WAR AND THE CHANGE OF SPATIAL PARADIGM: NAUMANN – MASARYK – AGNELLI AND CABIATI

Summary

The First World War is considered as a turning point in modern history. The war changed the spatial paradigm. Its impact on changing human mentality enabled the formulation of territorial projects and prognoses striving for radical transformations in geographical understanding of Europe. The fall of multinational empires with parallel rise of new nation-states belong to the most significant aspects of post-war political system.

However, the war projects offered a more complex set of territorial concepts ranging from radical nationalism to dissolving nation-states in supra-national communities. The article deals with comparative analysis of three war-time projects planning the post-war 'New Europe'. The German *Mitteleuropa* concept formulated in Naumann's book of the same name incited negative repercussions in the camp of Entente. In addition to Naumann's view, the comparative research pays attention to two of them – Czech T.G. Masaryk's concept called *Nová Evropa: Stanovisko slovanské* [New Europe: The Slavonic Standpoint] and G. Agnelli's and A. Cabiati's project of European federation (*Federazione europea o lega delle nazioni?*). The basic question of comparative analysis consists in the study of relationship between 'national space' and 'supra-national space'. The comparison is based on four criteria – the role of national question, the projected supra-national organizations and their competences, the historical argument and the view of future.

The comparison offers a possible typology of analysed projects. T.G. Masaryk's *national democratic* concept claimed the self-determination principle and the equality for all nationalities regardless of

their size and power. In this view, the plebiscite delimited state frontiers and the new European spatial organization consisted in existence of democratic nation-states guaranteeing minority rights. The creation and the authority of supra-national organization depended on the will of each newly formed democratic country. On contrary, F. Naumann's (*supra*)national pragmatic concept foresaw obstacles linked to negotiations among a greater number of fully equal and sovereign states and distrusted the effectiveness of such a system. Naumann assumed the leadership of big nations (Americans, Russians, Englishmen, Germans) in the post-war world system and the creation of their own supra-national empires. In Naumann's Mitteleuropa view, big nations held the decisive cultural, political and economic power; small nations could rely on cultural tolerance but their competences in deciding European affairs were restricted. Agnelli's and Cabiati's *supranational democratic* project supposed the rise of federal Europe. In this concept, the independence of European central organization vis-à-vis the member countries (especially great powers) was guaranteed by general shift of political authority from nation-states to the keeping of federal establishment – army, foreign policy and probably even financial administration were federalized. The general validity of the offered typology for the European intellectual history represents the hypothesis aroused by the study. Nevertheless, the answer transcends the analysed theme.